تبریز
از دیدگاه سیاحان خارجی
در قرن (هفدهم)

اکرم بهرامی (دماوندی)

انتشارات وحید

سخنی کوتاه

قریب به پانزده سال استکه این نوشته‌به زبان فرانسه تهیه گردیده‌است . در این مدت نگارنده تألیفات و تحقیقات چندی‌نموده‌و منتشر کرده ولی‌چاپ این دفتر به عهدهٔ تعویق افتاده‌است .

مشوق‌اصلی نگارنده‌در اقدام به ترجمه و چاپ این مختصر دوستان بزرگوار خصوصا " دانشمند ارجمندجناب آقای‌دکترمشکوربوده‌اندکه‌همیشه در اشاعهٔ فرهنگ کشور کوشیده‌اند و بذل توجه ایشان به این اثر موجب امتنان است .

دراین‌کتاب‌که به فارسی‌ترجمه و در دست خوانندگان‌فارسی زبان قرار میگیرد برخی از مطالب که نیازمندبه اصلاح بود باوجود تنگی فرصت تصحیح شده حتی المقدور به‌جای اصطلاحات تاریخ وجغرافیایی معمول اروپائیان‌اصطلاحات رایج درزبان فارسی گنجانده گردیده‌امیدوارم‌که این مختصر برای طالبان علم عموما و دانشجویان خصوصا " مفید واقع گردد .ازخوانندگان گرامی‌تقاضامی‌کنم در هر جا به لغزشی برخوردند برمن منت بگذارند ومراازآن بیاگاهانند .این‌کمترین‌انتظاری‌است‌که‌ازپیشگاه‌بزرگان و دانشوران توان داشت .

ضمنا " در خاتمه لازم‌میدانم بدینوسیله‌از خواهر عزیزم نوشین بهرامی که درتنظیم این نوشته‌وتهیه فهرست زحمت فراوان‌کشیده و نیز ازآقای منصور جمیاری دوست با ارزش که برای تهیه اسنادی چند از بایگانی وزارت‌امور خارجه کشور دوست‌و همسایه ترکیه تلاش فرموده‌اند سپاسگزاری کنم .

اکرم بهرامی‌تهران اردیبهشت‌ماه۲۵۳۶ شاهنشاهی

نسیم صبح تعلق شمیم [illegible] اجلال یمنی نمایی معروف منوال و معاونت [illegible] بنیاد که [illegible] تشریف [illegible] عمده ایان جانب شریف [illegible] خدام عقل و الایام ملک [illegible] احترام

عالیحضرت [illegible] شهامت [illegible] وجلالت [illegible] وشوکت [illegible] و جلالت و کرامت [illegible] حشمت و [illegible] شهامت [illegible] اقبال و اجلال

ما طلع [illegible] الامور بالرای الرزین متمم مهام الجمهور بالفکر المتین کافل مصالح الانام بالتدبیر [illegible] [illegible] معتمد الدوله [illegible] المسعود [illegible] السلطنة

[illegible] زاد الله تعالی [illegible] و [illegible] محترم [illegible] رفع الله تعالی [illegible] دوام [illegible] و [illegible] شرف [illegible]

خبر [illegible] مسعادت [illegible] [illegible] راحت احوال [illegible] و [illegible] و رالکه [illegible] و دواعی [illegible] بوده

[illegible] انواع بهجت و سرور و باعث [illegible] [illegible] اشعاری که [illegible] [illegible] مصلحت [illegible] ایشان [illegible]

و حالت [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] احوال و [illegible] قرآن [illegible]

بر [illegible] و [illegible] [illegible] است که [illegible] [illegible] [illegible] دولتین [illegible] [illegible] آن دولت [illegible]

کمان

عرض و حالات دستگاه عالی حامی حلقه الکمالی [illegible] خدمت شناسان [illegible] مملکت [illegible] دولت [illegible] خامه [illegible] عالم [illegible] سری سر رشته کمال مهد [illegible]

[illegible] الی [illegible] کمال [illegible]

شده عریضه [illegible] تهنیت [illegible] ارسال [illegible] اتفاقات نموده [illegible] شاهی شود [illegible] که آن [illegible]

صفات حسنه خیرخواهی و مصلحت اندیشی موصوف و [illegible] تحریر [illegible] سعادت [illegible]

[illegible] تمام [illegible] و صال [illegible] نوعی که ممکن [illegible] احمد [illegible]

اسلام پناه [illegible] کردیده [illegible] فرمایند [illegible]

و آسوده در مهد امن و امان نموده [illegible] دعا [illegible] حکم [illegible] کرده

[illegible] خیرخواهی [illegible] احترام [illegible]

[illegible] دولت و اقبال [illegible] سعادت [illegible]

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله ناصر اولیائه وقاهر اعدائه والصلوة على سيد انبيائه
محمد وآله واصحابه بلوب وآگاه اولوك شول طايفه
قزل باش كه رئيسلرى اردبيل اوغلى اسمعيل در پيغمبرمزك عليه الصلوة
والسلام شريعتنى وسنتنى ودين اسلام وعلم دين وقرآن مبينى
استخفاف ايتدكلرى ودخى الله تعالى حرام قلدوغى گناهلره حلالدر
ديدكلرى واستخفافلرى وقرآن عظيم ومصحفلرى وكتب شريعتى
تحقير ايدوب اوده يقدقلرى ودخى علمايه وصلحايه اهانت
ايدوب قيروب مسجدلرى يقدقلرى ودخى رئيسلرى لعينى
معبود يرينه قويوب سجده ايتدكلرى ودخى حضرت ابى بكر
رضى الله عنه وحضرت عمر رضى الله عنه سوكوب خلافتلرينه
انكار ايتدكلرى ودخى پيغمبرمزك خاتونى عايشه آنمزه سوكدكلرى
ودخى پيغمبرمزك عليه الصلوة والسلام شرعنى ودين اسلامى
گوترمك قصدن ايتدكلرى بو ذكر اولنان ودخى بونلرك امثال
شرعه مخالف قوللرى وفعللرى بو فقيره قاتنده وباقى علماى دين اسلام
قاتلرنده معلوم وظاهر اولدوغى سببدن بز دخى شريعتوك حكمى

[illegible]

قاتلرینه معلوم وظاهر اولدوغی سببدن بزدخی شریعتوک حکمی
وکتابلرمزک نقل ایله فتوی ویردک که اول ذکر اولنان طایفه
کافرلر وملحدلردر ودخی هرکسه که انلره میل ایدوب اولنه
باطل دینلرینه راضی ومعاون اولنلر انلر دخی کافر وملحدلردر
بونلری قیروب جماعتلرین طاغتمق واجب وفرضدر مسلمانلردن
اولن سعید وشهید جنت اعلاده در وانلردن اولن خور وحقیر
جهنمک دیبنده در بونلرک حالی کافرلر حالیندن اشد واقبح در
زیرا بونلرک بوغازلدقلری ودخی صیدلری کرکسه طوغانله
وکرکسه اوقله وکرکسه کلب ایله اولسون مرداردر ودخی نکاحلری
کرکسه کندولردن وکرکسه غیردن السونلر باطلدر ودخی بونلر
کیسه‌دن میراث یمک یوقدر سلطان اسلام اعز الله انصاره ایچون
واردرکه بونلرک مالاری ونسالرینی واولادلرینی غزات اسلام
آراسنده قسمت ایده وبونلرک بعد الاخذ توبه‌لرینه وندامت
لرینه التفات واعتبار اولنمیوب قتل اولنه ودخی برکیسه که بو
ولایتدن اولوب انلردن ایدکی بلنسه ویاخود انلرکبی کذکن طوتیله
قتل اولنه وبالجمله بو طایفه هم کافر وملحدلردر وهم اهل
فسادلردر ایکی جهتدن قتل واجبدر اللهم انصر من نصر الدین
واخذل من خذل المسلمین .

والمجیب اضعف العباد حمزه الفقیر السهی
[illegible]
الاوردیا بابند الملاعین یحیی پاشا رحمه الله تعالی

هذا اضعف العباد
حسن الفقیر

[illegible]

بسم الله الرحمن الرحيم وبه العون

الحمد لله ناصر اوليائه • وقاهر اعدائه • والصلوة على سيد انبيائه • محمد وآله واصحابه • مسلمانلر
بلوك وآگاه اولك شول طائفهٔ قزلباش كه رئيسلري اردبيل اوغلي اسمعيلدر • پيغمبرمزك عليه
الصلوة والسلام شريعتني وسنتني ودين اسلامي وعلم ديني وقرآن مبيني • استخفاف ايتدكلري •
ودخي الله تعالى حرام قلدوغي گناهلره حلالدر ديدكلري واستخفافلري وقرآن عظيم ومصحفلري وكتب شرعيه
تحقير ايدوب اوده يقدقلري • ودخي علما وصلحايه اهانت ايدوب قربه مسجدلري يقدقلري • ودخي رئيسلري
لعيني معبود ديو ديوب سجده ايتدكلري • ودخي حضرت ابي بكر رضي الله عنه وحضرت عمر رضي الله عنه سوكب
خلافتلرين انكار ايتدكلري • ودخي پيغمبرمزك خاتوني عايشه انامزه رضي الله عنها افترا ايدوب سوكدكلري •
ودخي پيغمبرمزك عليه الصلوة والسلام شرعني ودين اسلامي گتورمك قصدن ايتدكلري • بو ذكر اولنان
ودخي بونلرك امثالي شرعه مخالف قوللري وفعللري بو فقير قاتنده وباقي علماء دين اسلام قاتنده تواتر ايله معلوم
وظاهر اولدوغي سببدن بزم شريعتك حكمي وكتابلرمزك نقلي ايله فتوي ويردك كه بو ذكر اولنان طائفه كافرلر
وملحدلردر • ودخي هركيمسه كه انلره ميل ايدوب اول باطل دينلرينه راضي ومعاون اولالر انلر دخي كافرلر وملحدلردر
بونلري قيروب جماعتلرين طاغتمق جميع مسلمانلره واجب وفرضدر • مسلمانلردن اولن سعيد وشهيد
جنت اعلاده در • وانلردن اولن خوار وحقير جهنمك دبنده در • بونلرك حالي كافرلر حالندن اشد واقبحدر

ديرا بونلرك بوغزلدقلري ودخی حيدلري كركسه طوغانله وكركسه اوقله وكركسه كلب ايله اولسون مردار در ودخی

نكاحلري كركسه كندولردن وكركسه غيريلردن اولسون باطلدر ودخی بونلرك كسدن ميراث يلك يوقدر •

وبر ناحيه اهلی كه بونلردن اوله سلطان اسلام اعز الله انصاره اچون وارد ركه بونلرك رجاللرين قتل ايدوب مالارين

ونسالرينی واولادلرينی غزاة اسلام اراسنده قسمت ايده • وبونلرك بعد الاخذ توبه لرينه وندامتلرينه التفات

واعتبار اولنميوب قتل اولنه • ودخی بركسه كه بو ولايته اولوب انلردن ايدوكی بلنه ويا خود انلره كيدركن طوتله

قتل اولنه • وبالجمله بوطايفه هم كافرلر وملحدلردر وهم اهل فساددر اكی جهتدن قتللري واجبدر •

اللهم انصر من نصر الدين • واخذل من خذل المسلمين • آمين يا قاهر يا ناصر يا معين •

واما المرتدون فحالهم كحال مشركی العرب لا يقبل منهم الا الاسلام او السيف لما روي في السنن عن ابن عباس عن

النبي صلى الله عليه وسلم قال من بدل دينه فاقتلوه وقد قاتل ابو بكر رضي الله عنه اهل الردة من بني حنيفة ولم

يقبل منهم الا الاسلام او السيف واسترق الصحابة نساءهم وصبيانهم وكان ذلك بعد وفاة النبي صلى الله عليه وسلم

قال فخر الاسلام ان اصحاب النبي صلى الله عليه وسلم اجمعوا على ذلك في نسائهم وصبيانهم حتى وقع في سهم علي الحنيفية فولد له منها

محمد بن الحنفية ولان كفرهم قد تغلظ فلم يقبل منهم الجزية لانهم ارتدوا بعد الهداية   غاية البيان في باب الجزية

فلا يقبل من الفريقين الا الاسلام او السيف زيادة في العقوبة ولزيادة جريمتهم وان ظهر عليهم فنساؤهم وصبيانهم فيء

لانه عليه السلام سبى ذرية اوطاس وهوازن واسترق ابو بكر رضي الله عنه نساء بني حنيفة وصبيانهم لما ارتدوا

وقسمهم بين الغانمين حتى وقع في سهم علي رضي الله عنه الحنيفية فولد منها محمد بن الحنفية   كافي في باب الجزية

ولا نقبل من المرتدين ان ظهرنا عليهم الا الاسلام او السيف كمشركي العرب وقسم الاموال والاراضي بين المسلمين ويوضع على الاراضي

العشر ولو قسم اموالهم ونساءهم وذراريهم ونقل الى اراضيهم قوم ذمة يؤدون الخراج منهم وعن الاراضي صح واذا فعل ذلك •

صارت الاراضي مملوكة لهم وان اسلموا بعد ما ظهر عليهم فهم احرار لانه لا رق عليهم فان شاء الامام قسم اموالهم واراضيهم ووضع

وان شاء من عليهم باموالهم واراضيهم وجعل الاراضي عشرية لانهم مسلمون او خراجية لانهم اسلموا بعدما استحق الخراج على

اراضيهم واهل الحرب ان اسلموا بعد ما ظهر عليهم فهم واموالهم ونساؤهم وذراريهم في للغانمين ووضع على اراضيهم العشر

والخراج لان اسلامهم بعدما صاروا فيئا للمسلمين   كما في باب احكام المرتدين   حرره [illegible]

تبریز

از دیدگاه سیاحان خارجی

در قرن هفدهم

تألیف : اکرم بهرامی (دماوندی)

دانشیار دانشگاه تربیت معلم

تقدیم به روح بزرگوار پدر از دست رفته‌ام که همیشه مشــوق
من بوده و نصایح او چراغ راه زندگی من است .

پیش گفتار

طی ادوار مختلف تاریخ و بخصوص در قرون اخیر ،میسیون‌های مذهبی ،هیئت‌های اقـتصـادی و جهانگردان خارجی به منظورهای مختلف به کشور ما آمده‌وغالبا "ضمن‌انجام‌وظایف و تکالیفی‌که به عهده داشته‌اندآثار مکتوبی‌نیز از خود بیادگارنهاده‌اند .

نوشته‌های‌این‌افراد با اینکه خالی از اشتباه و احیانا "غرض‌نیست‌لیکن‌چون خیلی‌دیدنیها رادیده ومملکت‌ماو مردم آن را از دید یکنفر خارجی بررسی کرده‌اندحاوی مطالب مفید و مستند و آموزنده است ودرتنظیم‌تاریخ ایران بزرگ میتوان از این نوشته‌ها نیزبهره گرفت و استفاده برد .

* * *

واما‌مجموعه‌ای‌که‌اکنون‌در برابر دیدگان دارید حاصل‌سالها‌مطالعه‌و کوشش خانم دکتر اکرم بهرامی است‌و رسالهٔ پایان نامه دکتری ایشان از دانشگاه سربن‌فرانسه‌است که به سبک وسیاق کارهای محققان اروپائی تهیه و تنظیم گردیده است .

نویسندهٔ ارجمندبااین‌اثرگوشه‌ای‌ازتاریخ‌دیار خود را روشن‌کرده و موادی معتبر برای پژوهندگانی که میخواهند تاریخ جامع‌تبریز را بنویسند فراهــــم آورده است .

من‌خرسندم که‌در سلسله انتشارات وحید این مجموعهٔ مفیدرا به‌خوانندگان‌علاقمندارزانی‌میدارم .

سیف‌الله وحیدنیـــا

مقدمه

تبریزشهرمعروف مرکزآذربایجان ،که‌نه‌فقط در ایران بلکه درتمام دنیا تحت عنوان "قبة‌الاسلام "[1] شناخته شده ،ازنظر سیاسی و اقتصادی‌وعلمی‌و صنعتی‌توجه‌ودقت همگان را جلب کرده ،ناحیه‌ایکه‌به‌علت‌موقعیت جغرافیائی ،قرار گرفتن‌بین‌شرق وغرب ، و وجود بازارهای پراز امتعهٔ ملل مختلف ، و بالاخره خاکی که دو قهرمان جاویدان ،ستارخان وباقرخان را در دامان خود پرورانده است ، موضوع صحبت و تحقیق است .

کار کردن در چنین موضوع بکر و دست‌نخورده در وحلهٔ اول فوق‌العاده دشوار مینمودولی‌جالب بودن‌موضوع واز طرف دیگر راهنمائیهای استاد مربوطه‌ام برای من جرأت‌بیشتری در انجام‌این مهم میداد .

در باره‌شهر تبریز که موطن خود من نیز میباشد متأسفانه تابه حال تحقیق عمیقی انجام نگرفته است . تنها مستشرق معروف مینورسکی بررسی هایی در مورد این شهر به عمل آورده است که اونیز بیشتر جنبهٔ تاریخی رادر نظر گرفته است .

کتاب‌حاضرتحقیقی است در بارهٔ شهر تبریز در قرن ۱۷ میلادی که بیشتر از مشاهدات‌و نوشته‌های مسافرین خارجی اعم از تجار، دانشمندان ومیسیونرهای مذهبی

---

۱ ــ ریاض السیاحه ، حاج زین‌العابدین‌شیروانی ص ۶۵ .

گردآوری شده است .

قرن ۱۷ مصادف باحکومت سلسلهٔ معروف صفویان درایران بود و در این قرن موقعیت شهر تبریزباشهرهای دیگر ایران بکلی متفاوت بود چون این ناحیه زمانی دست شاهان صفوی و زمانی خارج از تصرف آنها اداره میشدوباصطلاح دست بدست میگشت . جنگهای متوالی این دوران از ترقی شهر جلوگیری کرده آن را تقریبا ویران ساخته بود ولی باتمام این احوال جهانگردانی که این شهر را در این قرن دیده‌اند و شرح آن دیدار خود را بر ما گذاشته‌اند زیبائی و ثروت فوق‌العاده این شهر راتحسین میکنند و این نوشته‌ها بهترین سندی است که در این کارمار امیتواند راهنما باشد .

طی مسافرتهائیکه این جانب در خود ایران و ترکیه کردم فرصت دیدار از کتابخانه ها را یافتم و توانستم اسنادی را جمع آوری کنم که مرا در تکمیل این مهم یاری کنند .

قسمت اصلی کتاب حاضر در مورد قرن ۱۷ و شامل فصلی خواهد بودکه در آن به نوشته‌های جهانگردان خارجی اشاره خواهد شد که بیشتر جنبهٔ سیاسی ، اقتصادی ، اجتماعی ،وهم‌چنین آداب و رسوم ساکنین شهررا شامل خواهد بود . این فصل باآوردن فصل دیگر که عقایدونوشته‌های خود ایرانیان را در مورد این شهر میرساند تکمیل میشود که بیشتر بصورت مقایسه بانوشته‌های خارجیان است براین فصل حدودی معین نیست و از نوشته‌های ایرانیان در قرون مختلف استفاده خواهد شد . این دو فصل قسمت اصلی و اساسی کتاب است و بعد از این دو فصل بیوگرافی سیاحین و مسافرین خارجی که در قرن ۱۷ ازاین شهر گذشته وعقیدهٔ خودرادر مورد این شهر باقی گذاشته‌اند و همچنین دلیل و هدف اصلی مسافرتشان به شرق اشاره میشود . در پایان نیز فصلی بنام " نتیجه " آورده خواهد شد .ولی کتاب به این قسمت تمام نمیشود .کتاب باقسمتی به‌نام " ضمیمه " که گویای تاریخ شهر ، ازآغاز تا شروع قرن ۱۷ میلادی میباشد خاتمه میبابد .

بدون تردید این کار کامل نخواهد بود ولی امید است که کوشش ناچیز من باعث شودکه تا حدودی اطلاعات جمع آوری شده برای علاقمندان مفید واقع شود .

در خاتمه لازم میدانم‌ازاستادارجمند جناب آقای‌پرفسوربرونشویک [1] که در این‌راه زحمات زیادی کشیده‌اند تشکر نمایم .

پاریس — ژوئن ۱۹۶۴
اکرم بهرامی

---

۱ — Brunschvig

فصل اول

بیوگرافی مسافرین

دلیل و هدف اصلی مسافرت به شرق

پیش گفتار

از زمانهای خیلی قدیم مردان مصمم مسافرتهای دور و درازی را برای ارضای حس کنجکاوی‌خود درپیش گرفتند . جستجوی تازگی‌هاهمه وقت مورد توجه ممالکی بود که در حال‌توسعه‌وتکامل‌صنعت‌گام برمیداشتند بهمین علت بودکه از آغاز قرن سیزدهم میلادی ونیزیها ،پرتقالیها ،هلندیها ،انگلیسی‌ها ، وفرانسویهادسته‌دسته‌به‌ایران‌روی‌میآوردند .

همچنانکه تکمیل جغرافیای جهان بدون مسافرت‌مارکوپولو و کریستف کلمب . . . . . امکان‌پذیرنبودتاریخ‌مشرق‌زمین‌نیزبه‌جزقسمتی‌بدون‌خاطرات‌مسافرت‌جهانگردان شناخته نمیشد .مارکوپولو نقاطی را زیر پاگذاشت که قبل از وی هیچ سیاحی از آنجا نگذشته بود . نوشته‌های‌سیاحان‌همیشه منبع‌اطلاعات برای دیگران‌بود .خاطرات این مردان اطلاعات عمیقی از موقعیت‌سیاسی و اجتماعی و اقتصادی یک ناحیه است .

در سال ۱۲۶۰ میلادی حکومت ایران به هولاکو رسید او تبریز را پایتخت خود کرد و در ممالک‌خود آزادی‌مذهب برقرار نمود و برای ایجاد روابط با دنیای کاتولیک بخصوص باامپراطوری‌بیزانس‌کوشش‌کرد .راههای ایران برای سیاحان و نمایندگان شاهان کاتولیک باز شدکه دسته‌دسته به همه جاهجوم میآوردند . بعلاوه تسهیلات و ایمنی زیاد که‌مغولها برای خارجیان در مواقع سکونت در امپراطوری مغول ویا در جاده‌ها فراهم کردند خود بیشتر خارجیان راجلب میکرد .مارکوپولو در سفرنامهٔ خود در بارهٔ این سیاست عاقلانهٔ مغول اطلاعات جالبی میدهد .

ولی تماس ایران با اروپا تا آغاز قرن ۱۷ چندان‌مهم نبود . این تماس در دوران صفویه موقعیت قابل ملاحظه‌ای یافت .مردان تمام کشورهادر حقیقت برای دیدار "صفی بزرگ "شاه ایران به این امپراطوری مسافرت میکردند .

در دورهٔ صفوی ،بخصوص زمان سلطنت شاه‌عباس که از کوچکترین فرصت برای جلب اروپائیان استفاده میکرد ، عدهٔ زیادی اروپایی در دربار ایران دیده میشوند .

باید اضافه کردکه در قرن ۱۷ قسمت اعظم محصول ابریشم دنیا در ایران تهیه میشدکه‌بوسیلهٔ راههای‌زمینی‌ودریایی به‌اروپامیفرستادندودرآنجابه‌قیمت فوق‌العاده‌ای ، به فروش می‌رفت .شاه‌عباس‌که‌جزثروتمندکردن‌کشورهدفی‌نداشت‌توجه عجیبی به‌تجارت داشت و ابریشم را مانند محصول فوق العاده‌ای در نظر میگرفت و همانطوریکه میدانیم شاهان‌صفوی‌بوسیلهٔ وجود همین ابریشم توانستند کشور را غنی سازند و نیز وجود همین ابریشم خود یکی از علل تشدید روابط دوستانه و تجاری بین ایران و اروپا گشت .

البته باید متذکربود مسافرینی که در این دوران به ایران می‌آمدند مانند سیاحین قرون وسطایی‌یک عده‌ماجرا جو نبودندایشان بیشتر تاجر ، صنعتگر ، ساعت ساز ، جواهر سازانی‌بودندکه با هدف معینی به این کشور می آمدند و به زبان وملیت نواحی‌مورد نظر

آشنایی داشتند ، اینان مسیونرهای مذهبی بودند که مورد استقبال شاهان صفوی قرار می گرفتند .

شاه‌اسماعیل بنیان گزارسلسلهٔ صفوی با از بین بردن مخالفان ، آذربایجان وبغداد را متصرف شدودر کمتر از چهارسال مشهورترین شاه ایران شد .این درست موقعی بودکه ترکها ،مغروراز پیشرفتهای خود درآسیای صغیرو اروپا[1] آماده تسخیر ایران شده بودند . شاه اسماعیل تنهابنیان گزار سلسله بزرگی نبود او برای پیش برد مقاصد خود به برقرار کردن‌یک مذهب ملی نیز فکر میکردو بهمین‌دلیل مذهبی درست نقطه مقابل مذهب کشور همسایه ، که با فتوحات خود درآسیا و اروپا دشمن سرسختی بشمار میآمد ، اختیار کرد . اختلافی‌که‌بین‌دو دستهٔ : شیعه و سنی وجود داشت‌به یک چشمهٔ نفرت و دشمنی آشتی ناپذیربدل‌شدوبه دلیل‌وجودهمین عداوتهای مذهبی و سیاسی بودکه ایران بیش از پیش به جانب اروپا تمایل پیداکرد . ازطرف دیگر ، دولتهای اروپایی نیز که خود باعثمانیها دشمنی‌داشتند ،بامشاهدهٔ فاتحی‌بزرگ‌در ایران ، که برای از بین بردن قدرت عثمانی‌ها میل وافری نشان میداد ، جهت‌استحکام روابط خود بطرف ایران آمدند و سفرایی برای تحریک‌و تشویق شاه ایران به جنگ علیه عثمانی‌ها فرستادند .

پس‌میتوان گفت که تماس ایران و اروپا در این دوران سه هدف اساسی را به دنبال داشت :

۱ ــ توسعهٔ تجارت

۱ــ سلطان‌محمدفاتح (۱۴۸۱ــ۱۴۵۱م) در سال۱۴۵۳م قسطنطنیه و در ۱۴۵۶،صربستان‌در ۱۴۶۴ بسنی و در ۱۴۶۷ هرزگونی را مسخر شد . سلطان سلیم اول (۱۵۱۲ــ۱۵۲۰م) کردستان‌وموصل‌وبعدازغلبه‌برشاه‌اسماعیل (۱۷ــ۱۵ــ۱۵۱۴)حجازومکه و مدینه‌رامسخرشد .

۲ ـ تبلیغ دین مسیح

۳ ـ ایجاد اتحادیه‌ای علیه امپراطوری بزرگ ترک .

اروپائیان که به همین دلایل به طرف شرق آمدند شرح مسافرتهای خود را باقی گذاشته‌اند و در بین مسافرینی که برای ماشرح مفصلی از اوضاع اجتماعی و تاریخی ایران قرن ۱۷ را بجای گذارده‌اند آثار مسافرین فرانسوی قابل توجه تر و مهمتر است .

دراین دوران شرق و غرب بوسیلهٔ چندین راه باهمدیگر ارتباط داشتند : یکی از این راههاکه‌مشهورترین‌آنهانیزبودو بنام‌راه‌ابریشم معروف بود از شمال ایران و مستقیما " ازتبریزمی‌گذشت‌وبه شرق دور میرفت . تمام تجار و بازرگانان و مسیونرهای‌مذهبی‌و مردان ماجراجوی ممالک‌مختلف‌برای رسیدن‌به شرق این راه را در پیش می‌گرفتند و در نتیجه از تبریزهم عبورمیکردندو همین مسافرین در سفرنامه‌های خود اطلاعات درخشان و پرارزشی دربارهٔ زندگی و موقعیت سیاسی و اجتماعی و تجاری این شهر برای ما داده‌اند و کتب آنهامنبع اطلاعات دقیق در مورد این شهر گردیده است .

حال‌قبل‌ازپرداختن به اصل موضوع به بیوگرافی مهمترین مسافرینی که طی مسافرت خود تبریز راشناخته‌اند می پردازیم :

تکتاندر[1]

ژرژتکتاندرپسرمارتین‌تکتاندرنامی‌اولین مسافر اروپایی است که در شروع قرن ۱۷ ، در ۱۵ دسامبرسال ۱۶۰۳ میلادی به تبریز آمده‌است . این شخص پس از مرگ اربابش که سفیر امپراطور ردلف‌دوم برای‌دربارشاه عباس بزرگ بود به جای وی و به نام وی به ایران آمد .

امپراطورردلف "شاه‌هنگری وبوهم ،به سال ۱۶۰۰ میلادی از جانب بلند پایه‌ترین وقوی‌ترین‌فرمانروایان ، پادشاه ایران ، شاه عباس،دو سفیر به حضور پذیرفت یکی به‌نام حسین علی بیک از یک‌فامیل اصیل ایرانی و دیگری به نام آنتونی شرلی از یک فامیـل برجسته‌انگلیسی ، پیشنهاداتی‌که‌ایندواز جانب‌شاه‌عباس عرضه کردند باکمال خوشنـودی مورد قبول واقع شدودر تعقیب سیاست شاه عباس برای ایجاد ارتباط بیشتر و هم چنین جهت عقد اتحادیه، امپراطور ردلف هیاتی به‌دربار شاه عباس فرستاد. برای این کار نجیب‌زادهٔ ترانسیلوانی به‌نام‌اتین‌کاکاش دوزالون‌کومنی (Etienne Kakasch de Zalon Kemeny) راکه‌ازیک‌فامیل‌قدیمی‌وساکن‌کولوسامبورک (Clousembourg)

۱- Tectander

بود مامور کرد .

کاکاش هم چنین ماموریت داشت‌که در سر راه خود در مسکو از دوک اعظم بوریس (Boris) نیز مانند شاه ایران برای درهم شکستن قدرت عثمانیها دعـــوت کنـــد .

کاکاش پس از دریافت اعتبار نامه‌های خود مسافرتش را شروع کردو ژرژتکتاندررا مانند منشی در دستگاه خود انتخاب نمود . روز بیست‌وهفتم اوت سال ۱۶۰۲ از پراک حرکت کردو در نهم نوامبر همان‌سال به مسکو رسید . از مسکو به طرف هشترخان‌حرکت و در ۲۲ ژوئیه به این شهر وارد شد و پس از یک مسافرت دریایی پرمخاطره در دریای خزر روزهشتم‌اوت‌سال ۱۶۰۳ در لنگران پیاده شدو تا لاهیجان پیش رفت ولی بدلیل مریضی همراهانش مجبور به‌توقف گردید . ولی‌کاکاش خود نیز به علت خستگی های زیاد حاصله از مسافرت‌از پای درآمد ، پس از فوت او منشی‌وی تکتاندر ماموریت اورا به عهده گرفت و به ادامهٔ مسافرت پرداخت و نامه‌های امپراطور را به‌شاه عباس که در این موقع در تبریز بود تسلیم کرد . و در مراجعت تکتاندر به پراک سفیر مخصوصی از جانب شاه عباس برای دربار امپراطور بنام عباسقلی خان اوراهمراهی نمود .

"تکتاندرفون‌درژابل "خاطرات‌مسافرت‌کاکاش به ایران را از خود به‌جای گذاشـــت . کتاب‌وی اولین‌دفعه در سال ۱۶۰۵ به‌طبع رسید که پراز اشتباه چاپی بودوبوسیلهٔ خـــود نویسنده رد شد و خود وی‌بسال ۱۶۰۹ چاپ دومی را به طبع رساند و آن رابه کریستیـــن دوم دوک ساکس‌و به شاهزادگان ژان ،ژرژ ، اگوست دوکهای ساکس ، هدیه کرد .

این کتاب به سال ۱۸۷۷ به فرانسه ترجمه و در پاریس به چاپ رسیده است .

توماس هربرت[1]

توماس هربرت مسافر انگلیسی " مرد استعداد و دانایی که نه فقط در طبیعت شرق به چیزهائیکه‌دراروپانظیرنداشت جلب میشدبلکه سیاست ممالکی که او در آنجا بود مورد توجه‌وی‌قرار میگرفت " ، وی جزء هیأتی سیاسی به ریاست سفیر کوتون سر درمر[2] به ایران آمد .

پدرش کریستف هربرت دوران باز نشستگی خود را در ایالت کوچکی اترینگتن (Otterington در Pays de Galles)میگذراند .مسافرمانیزبیشتردوران‌بچگی خود را در این ناحیه گذرانده است .

هربرت درپائیزسال۱۶۰۶در ایالت یورک (York) متولد شد . پدر بزرگ وی که اونیز به نام توماس هربرت نامیده میشد و تاجر ثروتمندی بود در سال ۱۶۰۴ پست شهرداریورک‌رابدست‌آوردو بعد از مرگش این موقعیت و شغل نصیب نوه‌اش توماس هربرت گردید .

---

۱ - Thomas Herbert

۲ - Coton Sir Dormer

توماس‌تحصیلات‌خودرادرمدرسهٔ سن‌پطر در (boothrm bar) به‌پایان‌رساند در سال ۱۶۲۱ میلادی به دانشگاه وارد شد ، بعد در لندن‌مقیم شد و در آنجا به‌ویلیام هربرت پسر عموی پدر بزرگ خود معرفی شد ؛ او یکی از رجال برجستهٔ دربار استوارت اول و مشاور و راهنمای شکسپیر بود و هم‌اوست که سبب پیشرفت‌توماس هربرت در دنیای آن زمان گردید و هم چنین این‌شخص‌توماس را در شمار هیأ تی سیاسی که خود را بـــرای رفتن به ایران آماده میکرد وارد نمود . مسافرت‌این هیأ ت نتیجه و حاصل سفارت ربرت شرلی بودکه در دسامبر سال ۱۶۲۳ م به عنوان سفیر شاه عباس به انگلستان آمده بود .

توماس‌هربرت‌به همراه این‌هیأت در سال۱۶۲۶در دوور (douvres) سوار کشتـــی میشود پس از گذشتن ازاقیانوس اطلس و عبور از سواحل‌افریقا با " شادی بسیار به هند میرسد و در دهم آوریل سال ۱۶۲۷ پس از عبور از تمام هندوستان توماس و همراهان به اصفهان میرسند ولی همانطوریکه خود حکایت‌میکند چون شاه ایران در اشرف بود مجبور میشوند تمام ایران را زیرپاگذارندتا در محل ذکر شده‌به حضور شاه شرفیاب شوند .سفیر انگلیس‌دراین سفر فقط یکبار اجازهٔ شرفیابی بدست آورد که در جریان آن هدف ومنظور اصلی خود رااز این مسافرت چنین بیان نمود : " آمده است‌تا پیشرفتهای ایران را علیه دشمن مشترک ، امپراطور عثمانی ، تبریک گوید ؛ آمده است ادامهٔ جنگ علیه‌ترکها را خواستار شود ؛ و نیز جهت بر قراری تجارت ابریشم و دیگر مال التجاره‌ای ایرانی گفتگو نماید ؛ هم چنین ماموریت دارد که موضوع ربرت شرلی و نقدعلی بیک را روشن‌سازد و بالاخره موجبات استحکام روابط ایران و بریتانیای کبیر را فراهم نماید " .

شاه‌عباس در جواب سفیر انگلستان گفت : آرزو داشتم مسیحیان متحد شوند چون جدایی مسیحیان خود موجب قدرت عثمانیهاست . در مورد تجارت‌نیز گفت : که حاضر است ۱۰ هزار بقچه ابریشم در هرمز به انگلیسی‌ها تحویل دهد و در مقابل به قیمت آن

پارچه‌های پشمی انگلیسی (ماهوت) تحویل گیرد بشرط آنکه انگلیسی ها دیگر با کشور عثمانی تجارت نکنند . و در مورد واقعهٔ ربرت شرلی و نقدعلی بیک عقیدهٔ شاه ایران بر این بودکه نقدعلی بیک مقصر اصلی است و برای همین خود را مسموم کرده‌است و گرنه منتظر اجرای عدالت میشد[1] در پایان صحبت‌ها شاه ایران از صمیم قلب دوستی و روابط دوستانه با شاه انگلستان را خواستار شد و آرزو کرد که این دوستی پابرجا بماند .

بعد از این شرفیابی سفیر انگلستان دیگرشاه‌راندید صحبت‌های خود را فقط با محمد علی

---

۱ – در ۱۴ فوریه سال ۱۶۲۳ میلادی شاه انگلستان جیمزاول برای بار دوم ربرت شرلی فرستادهٔ شاه عباس را ، که از سال ۱۶۱۵ جهت دعوت از شاهزادگان و امرای مسیحی برای تشکیل اتحادیه‌ای علیه عثمانیها به اروپا رفته بود ، به حضور پذیرفت جیمز به تنظیم قرار داد تجارتی و معاهدهٔ دوستی با دولت ایران موافق بود ولی قبل از اینکه این مغاهده بامضاءرسد مرد و شارل به جای وی نشست (۱۶۲۵م) بعلاوه تصادف دیگری در این موقع روی دادکه زحمات شرلی رابه هدردادو آن آمدن سفیر ایرانی به نام نقدعلی بیک به انگلستان است که عنوان سفارت شرلی را رد کردو نامه‌هایش را پاره نمود و اورابه جعل نامه‌ها متهم ساخت ... تاجائیکه دربار انگلستان به شک افتاد و مذاکرات خود را باهیأت شرلی قطع کرد . شرلی تقاضای مراجعت به ایران را نمود و خواهش کردکه فرستادهٔ ویژه‌ای به‌در بار شاه عباس جهت اطمینان در درستی اسنادفرستاده شودامپراطورانگلستان دستور دادکه‌دو سفیر به همراهی یکی از شخصیت‌های بزرگ‌دربارش سیر در مرکوتون ، باکشتی‌های کمپانی به‌ایران فرستاده شوند . این شخصیت و این‌هیأت ماموریت داشت در مورد کار ربرت شرلی تحقیق نماید . و نقدعلی بیک در طول مسافرت در یکی از بنادر افریقا خود را مسموم کرد .

بیک نخست وزیر میکردو محمد علی‌بیک که عداوتی با سفیر انگلیس پیداکرده بود اورا از دربار و درباریان دور نگهداشت و در نتیجه موقعیتی راکه دیگر سفرا داشتند او از دست داد .

سیر درمرکوتون ازاینکه هیات‌وی محبوبیتی بدست نیاورد متأثر بود لذا اشرف‌را ترک و به قزوین رفت‌ودر قزوین حکم شاه عباس‌را جهت مذاکره بانخست وزیر در مورد تجارت دریافت‌نمود .سفیر طی‌نامه‌ای اورا مطلع ساخت که جیمزاول قبل ازمرگش آماده‌ٔ امضای‌قراردادی‌باربرت‌شرلی‌بود . محمد علی بیک به او پیشنهاد کردکه آنچه راکه تمایل دارد به انجام رساند ولی او حرفی‌نزد .

درمرکوتون‌در۲۵ژوئیه‌سال۱۶۲۷م در قزوین فوت‌کردبدون اینکه بتواند از مسافرت ومأموریت خود نتیجه‌ای به‌گیرد .

هربرت‌پس‌ازفوت‌سفیر راه مادرا در پیش گرفت و در موقع مراجعت به اروپا از تبریز " شهر اصلی و پایتخت تمام ماد "[۱] گذشت .

خاطرات مسافرت او که درسال ۱۶۴۷ میلادی در انگلستان به چاپ‌رسید معروفیت بزرگی بدست آورد در سال ۱۶۲۲ میلادی نیز در پاریس به زبان فرانسه ترجمه شد .

فیلیپ[1]

کشیش فرانسوی متولد دهکدهٔ مالوسن (Malaucène)از قراء آوینون (Av ignon)،فیلیپ نامی در فوریه سال ۱۶۲۹ میلادی توسط کاردینال باربرینی (Barberini) انتخاب شدکه بهمراه‌پدراپیفان (Epiphane) ، پدر سن ژان باپتیست (Baptiste) و پدر ایگاس دوژزوس(Iguace de Jesus) دررأس میسیونر مذهبی برای انجام وظایف به ایران حرکت نماید [1]

پدرروحانی‌فیلیپ بعد از بوسه زدن " بر پاهای پاپ و پس از بدست آوردن دعای خیر باخوشحالی‌بسیارباتفاق همراهان مسافرت ایران را شروع کرد"[2]. آنها پس از توقف در اسکندریه‌وعبوراز نواحی‌بغداد در ۹ اوت به اصفهان رسیدند . ولی فیلیپ فقط ۹ماه دراصفهان ماندو طبق دستور رسیده به بصره رفت‌و در همانجا مدت ۱۵ ماه وقت خود راصرف یادگیری زبان عربی‌نمودو سپس " طی‌نامه‌های متعددی " برای مسافرت به هند

---

۱ ــ فیلیپ ، مسافرت به مشرق ، ص ۷

۲ ــ فیلیپ ، مسافرت به مشرق ، ص ۴۷

شرقی و تدریس فلسفه به مذهبیون دعوت شد . در آنجا نیز مدت ۹ ماه یعنی تا نوامبر سال ۱۶۳۹ توقف کرد و بالاخره در سال ۱۶۴۰ بعد از عبور مجدد از ایران توانست به اروپا مراجعت نماید . و در جریان مسافرت اخیرش یعنی در ۲۶ ژوئن سال ۱۶۴۰ میلادی بود که فرصت باز دید از " مملکت ماد " را یافت ، ناحیه‌ایکه شهرهای مشهورزیادی دارد و پایتختش شهر مشهور تبریز است "[1]. او در سر راه خود از جاهای مقدس ، فلسطین نیز دیدن کرد و در ۶ فوریه سال ۱۶۴۱ پس از ۱۵ سال دوری از وطن دوباره به زیارت موطن خود فرانسه نائل شد .

پدر روحانی فیلیپ در سال ۱۶۴۹ میلادی سفرنامهٔ خود را به طبع رسانید ، شرح مسافرت و نکات جالب اقامتش در ایالات و ولایات گوناگون مشرق زمین که در این کتاب آورده شده باوجود اختصار ، مهم و قابل توجه میباشد و اشارهٔ مختصری که در مورد شهر معروف تبریز کرده است جهت معرفی آن کافی است .

این اثر در سال ۱۶۶۶ در رم به‌زبان ایتالیائی ترجمه شد و در بین سالهای ۱۶۷۱ و ۱۶۹۶ در فرانکفورت چندین بارتجدید چاپ شده است .

پدر روحانی پیر سنت آندره (Pierre Saint - Andre) این کتاب را در لیون به سال ۱۶۶۹ تحت‌عنوان " مسافرت مشرق ر . پ . فیلیپ " به فرانسه ترجمه کرده است .

---

۱ ــ فیلیپ ، مسافرت به مشرق ، ص ۵۵۹

تاورنیه

تاورنیه یکی از بزرگترین سیاحان فرانسوی در قرن ۱۷ است آثار او پر از اطلاعات دقیق‌و جامعی‌است‌ولی‌با وجود صحبت‌های زیادی که در بارهٔ این سیاح مشهور شده است هنوز بطوردقیق معلوم نیست که این مرد جسور در چه سالی برای اولین مرتبه خـود را به‌شرق‌رسانیده‌و یا بطور دقیق مسافرت طویل خود را در کجا پایان داده است .

تاورنیه از فامیل هنرمندی است که مسکن اصلی آنها آنورس (Anvers) بوده است: ولی‌دراواخرقرن۱۶میلادی(در سال۱۵۷۵) در موقع اغتشاشات مذهبی از موطن اصلی‌خود به پاریس آمده و در آنجاماندگار شده‌اندو در صدر فامیل پرگابریل گراورسـاز و تاجر نقشهٔ جغرافیایی باسه پسرش:گابریل ، ملشیور و نیکلاس بودند .

ملشیورمتولدسال۱۵۴۴ که تحصیلات خود را در رشتهٔ جغرافیا در مکتب دانشمند جغرافی‌دان:آبراهام ارتلیوس (Abraham Ortelius) درآنورس دنبال کرده بـود درپاریس‌درمحلهٔ سیته در ساحل لسپیدر (l'Espyd or)مغازه‌ای باز کرد و گراور‌ـ ساز و مطبعه‌چی‌شاه‌در نقشه‌های(Tailles - douce) نامیده شد سال ۱۶۱۸،و در ۶۸ سالگی یعنی به سال۱۶۴۱ فوت کرد .

نیکلاس شغل برادر را دنبال کرد .

درموردزندگی گابریل‌مثل زندگی برادرش اطلاع زیادی در دست نیست . گابریل تاجرنقشه‌های جغرافیایی بود با سوزان‌تونولیه (Suzanne Tonnelier) ازدواج کردو صاحب چهار پسر شد :

۱ــ ملشیورمتولد۱۵۹۴که در سال۱۶۲۸ میلادی‌مانندعمویش عنوان گراور ساز شاه را بدست آورد .

۲ــ ژان‌باپتیست (Jean - Bapt iste) سیاح‌معروف‌که‌بیوگرافی‌اورامیخوانید .

۳ــ گابریل متولد ۱۶۱۳ م .

۴ــدانیل که همراه تاورنیه به هند مسافرت کرد .

ژان‌باپتیست تاورنیه سیاح‌معروف‌زمان خود در پاریس به سال۱۶۰۵ میلادی متولد شدازدوران‌بچگی‌وتحصیلات وی به جز آنچه که‌خوددر مقدمهٔ کتاب :شش مسافرت خود (Six - Voyages) مینویسد اطلاعی در دست نیست .

تاورنیه‌تشنهٔ مسافرت‌بوددرآغاز خاطرات اولین‌مسافرتش مینویسد :که اگر تعلیمات اولیه مانندتولد ثانی است میتوانم‌بگویم‌که من بامیل به مسافرت متولد شده‌ام روابطی که‌دانشمندان‌وجغرافیدانان‌که‌جهت‌خریداجناس‌جغرافیایی‌با پدرم‌داشتندوصحبت‌هائیکه دراین‌زمینه‌میکردندتوجه مرا ، که نوجوان بودم‌و همیشه سراپا گوش ،بشدت جلب میکرد وازهمان‌زمان‌میل به مسافرت‌و دیدار از کشورها را در من بوجود میآورد ، بهمین جهت مصمم بدیدن نقاطی شدم که در نقشه‌های جغرافیایی به من معرفی شده بودند .

تاورنیه‌در۲۲ سالگی تمام اروپا را سیاحت کرده‌بود و زبانهای اصلی این قاره را میدانست .خودوی‌دراین‌موردچنین‌مینویسد : "به‌سن۲۲زیباترین مناطق اروپا :فرانسه ، انگلستان ،هلند ،سویس ،آلمان ، لهستان ، هنگری و ایتالیا را دیده بودم و زبانهای معروف این ممالک را بخوبی حرف میزدم " .

تاورنیه‌مسافرت‌خود را از انگلستان شروع کردو پس از مدت زمان کوتاهی توقف در انگلستان برای دیدن آنورس موطن اجدادش از فلاندر (Flandre) عبور کرده بـه ناحیهٔ مزبور رسید سپس از آمستردام دیدن کردو به آلمان وارد شد واز راه فرانکفورت به‌نورنبورک‌رفت‌ودراین‌شهر کلنل هانس برونه پسرفیلیپ‌برونه حاکم وین را ملاقات کرد و به‌درخواست وی همراه او به بوهم رفت و تحت فرمان وی در جنگ پراک خدمت‌کرد (۸ نوامبر ۱۶۲۰) [1]

تاورنیه‌بنابه دستورهانس برونه در جنگ " کوهستان سفید " نیز شرکت کرد . چند سال بعد به همراه کلنل برونه به وین رفت و توسط کلنل مزبور به‌نایب السلطنهٔ هنگری معرفی شد که مدت چهار سال و نیم مانند ملازم در دستگاه نایب السلطنه بود و بهمراه ارباب‌جدید درجنگهای‌متعدد علیه‌ترکها شرکت کرد . در این مسافرتها تاورنیه فرصت‌های زیادی‌برای به ثبوت رسانیدن جرات و شجاعت خود بدست آورد بخصوص در جنگ پراک و در دفاع ازمانتو(Mantoue اجازه‌یافت‌درگروهان‌اردنانس‌تحت ریاست دوک‌دوگیش داخل شود و در جنگ دیگری در مانتو زخمی شد . سال ۱۶۳۰ میلادی .

پس از جنگ مانتو ، تاورنیه از چندین شهر معروف ایتالیا دیدن کردو تا ژن پیش رفت واز آنجا خود را به‌مارسی رساند و سپس به پاریس مراجعت کرد . ولی پس از توقف در پاریس دوباره به مسافرت شروع کرد . و در سال ۱۶۳۶ میلادی در تاجگذاری فردیناند سوم در فرانکفورت‌بودپرژوزف را ملاقات کرد . پرژوزف به او پیشنهاد نمود که بهمراه دو نجیب زاده‌به فلسطین رود . تاورنیه که همیشه خواب‌مشرق را میدید باخوشحالی تمام این پیشنهاد را که مطابق میلش بود پذیرفت . ولی در قسطنطنیه برای اینکه بتوانـد کاروانی‌راکه به‌اصفهان‌میرفت همراهی کند از هم سفرانش جدا شد . تاورنیه خود دراین

---

۱ ـ دایرةالمعارف اسلامی (فرانسه) ، کلمهٔ تاورنیه

مورد چنین مینویسد :

" من که خیال‌مسافرت دیگری‌داشتم و میخواستم ایران را ببینم به انتظار کاروانی که‌ازماه‌هاقبل مرا امیداوار کرده بودند در قسطنطنیه ماندم " . تاورنیه در این‌شهر مدت طولانی ماند گار شد و بالاخره پس از یازده ماه‌توانست راه ایران را در پیش گیرد . معلوم نیست این مدت را تاورنیه چگونه گذرانیده است ولی میتوان گفت که از این فرصت برای شناسایی آداب‌و رسوم و صنایع ترک هابخصوص در مورد سلطان و در بارش استفاده نمود و چند سال بعد کتابی به نام : " خاطرات سرای سلطان " منتشر کرد .

تاورنیه‌پس از عبور از نواحی‌کوهستانی آسیای صغیر و تقریبا پس از ۱۲ روز به ارض روم‌رسیدو بهمین طریق راه خود را ادامه داده وارد ایران شد . اولین ناحیه از ایران که تاورنیه‌از آنجادیدن کرده به اوچ میاذین معروف است . تاورنیه از اوچ میاذین به ایروان "شهرمهم برای‌عبورکاروانها "رسیدوازجانب‌خان‌ایروان پذیرایی گرمی از وی به عمل آمد . پس از ۶ روز از ایروان به نخجوان و سپس به جلفا واز آنجا پس از ۵ روز وارد تبریز شد . چند روزی در این‌شهر توقف کردو دوباره‌به را ه افتاد و ۲۴ شبانه روز بعد ، طبق حساب دقیق خود ، به پایتخت ایران رسید که در آنجا مدت زیادی توقف نمود . وی‌شرح جامع پراهمیتی از پایتخت در کتاب‌خود آورده است .

زمانیکه‌تاورنیه‌به ایران‌رسید مصادف بود با سلطنت شاه صفی " که به جانشینی جد خود شاه عباس بزرگ رسیده بود " .

دومین مسافرت تاورنیه به شرق درماه سپتامبر سال ۱۶۳۸ میلادی بود . خودش دلیل این‌مسافرت را برماروشن نمیکند . وی مدت کمی در فرانسه توقف نموده دو باره راه شرق را در پیش گرفته‌تصمیم به مراجعت‌به ایران‌را میگیرد . در این مسافرت تاورنیه تنها نبوددرکتابش‌از یک نقاش جوان و یک‌مهندس صحبت میکند و برادرش دانیل نیز در این

سفر همراه وی بوده است .

دراین تاریخ ایران باامپراطوری‌عثمانی در جنگ بود و زمان حرکت تاورنیه هنوز صلح‌بین‌دوکشوربر قرار نگشته بود و همین امر سبب شد که تاورنیه مجبور شود راه دریایی را در پیش گیرد و باهمراهانش در ۱۳ سپتامبر از مارسی به‌قصد اسکندریه در یک کشتی هلندی‌حرکت نمود بعد به حلب رفت و کنسول فرانسه را در این ناحیه ملاقات کرد سپس به بغدادواز آنجابه‌بصره رفت . تاورنیه در دوران‌اقامت خود در بصره از یک سفیرمغولی صحبت میکند که به علت فتح بغداد توسط سلطان مراد برای گفتن تبریک آمده بود .

تاورنیه‌سپس‌باکشتی‌از راه شط در ساحل شرقی خلیج‌فارس جائیکه " بندری " نامیده میشد پیاده‌شد پس از عبور از کازرون به شیراز رسید و در آنجا اسبهایی کرایه کرده به مسافرت خود ادامه دادو در پایان ماه‌آوریل سال ۱۶۳۹ میلادی به اصفهان رسید . پس از ترک اصفهان تا سال ۱۶۴۱ که تاورنیه‌را در هند می‌بینیم معلوم نیست کجا بوده و چه بر او گذشته است . در هند تاورنیه به ایالات‌مختلف سفر کرده به تجارت پارچه‌های ابریشمی و فرش اقدام میکند .

تاورنیه‌سفردوم‌خود را به سال ۱۶۴۳ بامراجعت‌به فرانسه‌پایان می‌دهد ولی بدون توقف در فرانسه در اواخرهمان‌سال برای سومین دفعه بار سفر می‌بنددو راه شرق را در پیش‌میگیرد . خودش میگوید :" برای سومین مسافرت آسیایی خود در ۶ دسامبر سال ۱۶۴۳ از پاریس حرکت کردم ". تاورنیه این بارنیز راه دریایی را در پیش میگیردو تا اسکندریه پیش میرود و از آنجا به حلب میرود و در این ناحیه پدران‌روحانی : ایو (Yves) و رافائل (Raphael) راملاقات‌میکندوبهمراه‌آنهاحلب را ترک‌میکند

تاورنیه در طول مسافرتهای‌خودکه بطور متناوب در سالهای ۱۶۳۸–۱۶۴۳–۱۶۵۱ ۱۶۵۷ و ۱۶۶۳صورت‌گرفته‌است از ایران ، مغولستان ، قسمت بزرگی از هند تا مرز چین

را سیاحت نمودواز جزایر مشهور سوماترا وازکلنی هلندی باتاویا دیدن کرده است وی در موقع مراجعت ازپنجمین سفر خود به فرانسه (سال ۱۶۶۲) درمعبد شارانتوُن با مادموازل گواس دختر ژان گواس جواهر فروش ازدواج کردماموریت ازدواج به او عنوان قدیمی : مشاور دوک اورلئان را داد .

پذیرایی گرمیکه ازجانب حکمرانان مشرق زمین نسبت به تاورنیه معمول میگردید موجب تسهیلاتی در امر مسافرت و تجارت او گردید و تاورنیه از این موقعیت استفاده نمود .

او در ایران مال التجاره هایی چون پارچه های ابریشمی رامی خریدودر فرانسه به بهای گزافی میفروخت و همین نفع بسیار به او جرات میدادکه دوباره به شرق برگردد . تاورنیه بدلیل اینکه میدانست درتجارت سنگهای قیمتی نفع بیشتری در بین است و بهترو سریعتر میتوان ثروتمند شد ، سعی نمود جهت شناختن اشجار کریمه اطلاعات لازم و دقیقی کسب نماید . و باین ترتیب باموقعیت کم نظیر و فرصت بهتر و بیشتر توانست یادداشتهایی در زمینهٔ تاریخ ، جغرافیا و محصولات و سکه ها و اوزان و هنر و آداب و سنن ممالک مختلف برای ما به یادگارگذارد .

درمسافرت ششم (۲۷نوامبر ۱۶۶۳) تاورنیه برادر زادهٔ خود را به همراه داشت و میخواست اورا به عنوان جانشین خود به معامله گران معرفی نماید ولی خیانت این شخص که مال التجاره ها را به حساب شخصی خودمیفروخت تاورنیه را به سرعت ورشکست کرد . آخرین اقامت وی در شرق که بمدت ۶ سال بود برایش مفید واقع نشد . این دفعه تاورنیه در۱۴دسامبرسال۱۶۶۴ به دربار ایران رسید ودر ۲۲ فوریه سال ۱۶۶۵ آنجا را ترک گفت و پس از عبور از شیراز و لار به بندر عباس رسید تا جهت حرکت به هند آماده شود در ۵ ماه مه همانسال به سورات رسید و در دربار خان بزرگ مغول برنیه" طبیب دربار مغول" راملاقات کردو بالاخره در ۶ دسامبرسال ۱۶۶۸ به فرانسه مراجعت نمود . چند سال بعد

در ژوئیه سال ۱۶۸۷ ویزایی به‌سویس گرفت و به همراه زنش به آنجا رفت یکماه بعد دوباره‌به‌برلن‌رفت‌ونماینده‌ء براندنبورگ‌ازاو پذیرایی شایانی کردو باو عنوان مدیر کمپانی هند را که میخواست پایه گذاری کند داد. تاورنیه باوجود کبرسن آن را قبول کردواز راه مسکو عازم هند شد ولی پس از رسیدن به خاک روسیه به دلیل خستگی‌های مسافـــرت زمستانی و پیری‌زیاد نتوانست حتی به‌مسکو برسد. در اوایل فوریه سال ۱۶۸۹ میلادی به اسمولانسک (Smolensk) رسید و در همانجا پس از ۱۵ روز مرد .

تاورنیه‌موقع مرگ بیش از ۸۴ سال داشت واز ۱۵ سالگی لاینقطع بدور دنیا میگشت و میبایست ثروت هنگفتی جمع کرده باشد .

تاورنیه خاطرات جالب مسافرتهای مختلف خود را که‌از نظر تاریخی ارزش زیادی دارند به صورت یادداشتهایی به جاگذاشته است . درسال ۱۶۷۵ قسمتی از نوشته‌هایش تحت‌عنوان "خاطرات‌جدید از سرای" (Nouvelle relation du Serail) چاپ شد. این‌اثر همانطوریکه قبلا" گفته‌شد نتیجه‌ء اطلاعاتی است‌که‌در مدت اقامت خود در قسطنطنیه بدست آورده بود. اثر دیگریکه‌یکسال‌بعداز اثر اولی به نام " شش‌مسافرت " (Les six voyages) چاپ‌شدموفقیت‌بزرگتری‌بدست‌آورد . در این کتاب از سنن و هنر مشرق‌زمین‌که درایندوران کمتر در فرانسه شناخته شده بود و کاملا متفاوت با آداب وسنن‌وآثاراروپایی بود صحبت شده است . شرح و تفسیر شهرهاو نقاطی که تاورنیه دیده بوداین‌کتاب‌راجالب‌ترو خواندنی‌ترکرده است . موفقیت‌این آثار با شهرت شخص تاورنیه نیز رابطهء مستقیم داشته‌است .

آثارتاورنیه‌به زبانهای مختلف : آلمانی ، انگلیسی ، ایتالیایی و غیره ترجمه شد . در بین‌تألیفاتش‌اثری‌درباره‌ء تنکن‌وژاپن ، ممالک‌کمتر شناخته شده درغرب، ونیز تفسیـــری در راهنمایی هلندیها در آسیا وجود دارد که انعکاس زیادی پیدا کرده است .

اولیای چلبی

اولیای‌چلبی یاهمانطوری که‌خود چندین دفعه در نوشته‌اش آورده : اولیامحمد ظلی ابن‌درویش. سیاح‌بزرگ ترک در ۱۰۲۰ هـ ق (۱۶۱۲ میلادی) در قسطنطنیه متولد شد و کمی بعد ازسال ۱۰۹۰ هـ ق مرد.

اولیا. تقریبادر مدت ۴۰ سال در جریان جنگهای عثمانی با کشورهای اروپای مرکزی در زمان‌حکومت ابراهیم و محمد خان رابع امپراطوران ترک به یک سری مسافرتهای بزرگ درداخل‌خاک‌عثمانی‌وممالک مختلف اروپا و آسیاو افریقا دست زد . او در تألیفات خود خاطرات و مشاهداتش را از صلح و جنگ آورده است .

از زندگی این سیاح بزرگ و مشهور جز آنچه که خود در تألیفاتش آورده نمیدانیم و طبق‌همین‌اطلاعات پدرش درویش محمد ظلی " جواهر ساز سلطنتی " که‌از سلیمان‌اول تا ابراهیم ، ده سلطان را خدمت کرده بودبه سن ۱۱۷ سالگی در ۱۰۵۸ هـ ق فوت کرد. او سلطان سلیم‌اول را در سفرهای بلگرادو"رد"[1] و غیره همراهی نموده بود و در فتح قبرس (Chypre) دردوران‌سلطان‌محمدثالث شرکت داشت . مادرش خواهر ملک احمد پاشا

۱ــ Rhodes

وزیر بزرگ بود و پدر بزرگهایش بیرقدار سواره نظام امپراطور ترک بودند .

اولیا خود را وقف تحصیل علم کردو در سایه تحصیلاتش مورد توجه سلطان مراد چهارم قرار گرفت و مصاحب سلطان در قصر امپراطوری گردید . در دوران امپراطوری سلطان محمد خان رابع جزء هیاتی به " ویانه" (Viyaneh) فرستاده شد و از آنجا به قصد سیاحت به آلمان ،هلند، سویس ، دانمارک ، لهستان و روسیه رفت پس از سیرو سیاحت بسیار از طریق کریمه به قسطنطنیه مراجعت نمود . در سال ۱۰۵۰ هـ ق در زمان سلطنت شاه صفی بهمراه باقی پاشا سفیر امپراطور عثمانی به ایران مسافرت نمود و در موقع عبور از آذربایجان از تبریز دیدن کرد .اولیاخود تاریخ صحیح حرکتش را چنین میگوید : " اول ماه رجب سال ۱۰۵۶ هـ ق ، از قسطنطنیه حرکت کردیم و پس از گذشتن از ایالات آماسیه وارضروم و مشاهدهٔ آثار عظیمهٔ شهر ها و قصبات ارض روم به همراهی باقی پاشا سفیر مخصوص سلطان به خاک ایران وارد شدیم " .

اولیا نویسنده پراحساس تمام مشاهدات خود را بطور کامل شرح میدهد . کتابهایش پر از اطلاعات یا بهتر بگوئیم حقیقتا معدن اطلاعات در تاریخ ، جغرافیا و اوضاع اجتماعی دنیای آن دوره میباشد . شرحی که از تبریز میدهد فوق العاده جالب است . آثار اولیا تحت عنوان "سیاحتنامه اولیای چلبی "در ده جلد منتشرشد . اولین دفعه در سال ۱۲۱۶ هـ ق (۱۸۱۸ میلادی) فقط ۶ قسمت از این آثار در استانبول به چاپ رسید . منتخبات اولیای چلبی در ۱۲۵۹ هـ ق (۱۸۵۳م) مشتمل بر خلاصه‌ای از اولین قسمت چاپ شده ترجمه‌ای از دو قسمت اولی توسط ون هامر (Von Hommer) تحت عنوان : "حکایتی از سیر در اروپا و آسیا و افریقا توسط اولیا افندی " در سالهای ۵۰ ـ ۱۸۴۶ در لندن منتشر شده است .

لابولای لوگوز[1]

در اکتبر سال ۱۶۶۴ میلادی ، کمپانی هند چندین نماینده جهت مذاکره در مورد قرار دادمناسبی برای سکونتشان در هند به اصفهان فرستاد . این‌نماینده‌ها : بـــرلــه (Berler) ماریاژ (Mariage) دوپون (Dupont)و دونجیب زاده :لالـوی (Lalu i) ولابولای‌لوگوزبودکهاینددرلیون‌به‌جمع آنها پیوستند . در چنین‌موقعیتی لابولای لوگوز با همراهان برای دومین مرتبه به ایران حرکت‌نمود .

لابولای‌لوگوزپسرگابریل‌لوگوز در ۲۳ ژوئیه سال ۱۶۲۳ میلادی درآنژو(An jou) متولدشد . فرانسوالوگوزهاازفامیل‌های‌خیلی قدیمی واصلا" انگلیسی بودند و همانطوریکه خودش به‌صراحت میگوید : پس از هجوم‌ساکسون‌ها به برتانی‌آمده‌بودند و بعد از اتمام تحصیلات در کالج فلش (Fleche) در سال ۱۶۴۳ به‌سن ۲۰ برای اولین بار لابولای لوگوزفرانسه‌را جهت رفتن‌به‌انگلستان ترک کرد . در هنگام عبور از ایرلند انگلیسی‌هااورا باوجود داشتن ویزا مانند یک مـجرم بازداشت نمودند وی بزحمت توانست خود را آزاد کند و به فرانسه مراجعت نماید .

دیدار از ممالک خارجی و جستجو برای یافتن و دیدن دانشمندترین و ماهرترین

۱- La Boullaye le Gouz

افراددنیاهمیشهاورابه خود مشغول میداشت . لابولای لوگوز با جهانگردانی که خاطراتی پراز سهو و خطارا به نگارش در میآوردند موافق نبود و معتقد بود که فقط تعدادکمی سیاحان‌هستندکه‌میتوانندراست و نادرست را از هم‌باز شناسند . خود میخواست " آداب و رسوم بیگانگان‌راببیند وبیاموزد و آن هارا با آداب‌و رسوم فرانسه مقایسه نماید و بین آنها قضاوت کند و بایک همچون‌عقیده‌ای دوباره تمایل به مسافرت داشت میخواست‌برای شناخت ممالک دیگر حرکت کند . ولی از ترس اینکه در موقع عبور از آنژو ،موطن خود . والدینش‌مخالف‌مرام‌اوومانع حرکتش باشند آنها را توسط نامه‌ای از مسافرت خود مستظهر گردانید . خود در این‌مورد مینویسد : من برای بار دوم جهت دیدن دوستان به پاریس آمدم‌و از آنجا برای رفتن به ایتالیا و دیدار نواحی مختلف سفر خود را شروع کردم ولی میترسیدم که در موقع عبور از آنژو والدینم باتصمیم من موافقت نکنند و مانع از حرکتم شوند بدینجهت طی نامه‌ای به‌آنها اطلاع دادم نامه‌هایی نیز از آنها دریافت نمودم " و اضافه‌میکند که چون حس کنجکاوی من اقناع نشده بود آنها را مطلع ساختم که من راه شرق را در پیش میگیرم . وی در سال ۱۶۴۴ پس از گذشتن از لیون به مارسی واز آنجا بوسیلهٔ کشتی پس از هشت روز به ژن رسید و پس ازعبور از رم و ونیز دوباره سوار کشتی شده‌این باردر ازمیر " یکی از شهرهای قدیمی آسیا " پیاده شدو از تمام خاک ترکیه عبور کرده‌به‌ارض‌روم‌رسید . در این شهربرای‌رعایت احتیاط بیشتر لباس ترکها را پوشید و اسم فرانسوی‌خود را به‌ابراهیم بیک‌تغییر دادزیرا " فرنگی " به معنی " اروپایی "است‌واروپایی بودن در نزد ترکها توهین و ننگ بوده‌است " .

کاروانی‌که لابولای‌لوگوز با آن مسافرت میکرد مدت شانزده روز بوسیلهٔ پاشای این ناحیه بازداشت شد زیرا پاشا فقط پس از پرداخت هزار اکواجازهٔ عبور به ایران را میداد لابولای‌لوگوزپس از عبور از شهرهای معروف اوچ کلیسا و ایروان در ۲۹ نوامبر سال ۱۶۴۵

به‌تبریزرسیدو در این شهر نیز میبایستی لباس ایرانیان را بتن داشته باشد چون "بچه‌ها اورا دنبال‌میکردندو خائن‌و عثمان صدایش میزدند وی در این شهر در حدود یکماه‌توقف داشت‌و در ۱۸ژانویه‌بهمراه کاروانی با ۱۵ تاجر ازبک و ایرانی راه اصفهان را در پیـــش گرفت‌وپس از ۵ روز به اصفهان رسید . خودش در این مورد مینویسد : " هیجده ژانویــه ماراه‌خود را برای اصفهان که محل اقامت شاه‌و دربار وی است در پیش گرفتیم و کاروان ما پس‌از پنج روز به این شهر رسید " . لابولای لوگوز اصفهان رانیز به قصد شیراز به اتفاق ۱۴تن‌ارمنی‌و ۲ تن ایرانی‌ترک‌کردو در شیراز " که همان پرسپولیس قدیم بوده است پدر روحانی‌الکساندردورودراملاقات کردسپس به تنهایی از مرز گذشت و به بندر عباس رسیدو در۲۹مارس برای‌مسافرت به هند با پدر روحانی دومینیک(le P . Dominique) که‌له‌سیوردوفوره و پیربایک کشتی انگلیسی تاسورات‌پیش‌رفت‌ودر سورات هم وطن‌هایش‌ـ تونوت (The venot) وتاورنیه‌وپدر زنون دوبوژه (P . Zenon de Bougé) را ملاقات کرد .

لوگوز در اول مارس سال ۱۶۴۹ هند را بایک کشتی انگلیسی ترک و به‌بصره رفت و پس‌از عبور از صحرای حلب به سوریه و قاهره رسید . از اهرام مصر دیدن کرد . دوباره به‌راه‌افتاد باکشتی در ۱۵ فوریه ۱۶۵۰ به لیورن (Livourne) رسید در این‌محل از مرگ پدر زنون دوبوژه هم سفر قدیمی خود مطلع شد . و برادرش کاردینال از او با افتخار پذیرایی کرد و او را در قصر خود سکونت داد ولی رسیدن خبر مرگ پدرش او را مجبورنمودکه‌ازمیزبان خود اجازهٔ مرخصی دریافت‌نماید . لوگوز از بوژه گذشت در آنجا دوک‌دوروهان اورا یک ایرانی به حساب آورد چون هنوز لباس ایرانیان را که خوب بـــه آن عادت کرده بود به تن داشت .

دراکتبرسال۱۶۶۴ همانطوریکه قبلا" اشاره شد لوگوز برای دومین باربدستور لویی

چهاردهم و بهمراهی چند نماینده‌ٔ لیونی به طرف ایران حرکت و در ژوئیه سال ۱۶۶۵ به اصفهان به دربار صفویان رسید و به شکرانه وجود یک‌تاجر فرانسوی و اسقف اصفهان ، رافائل‌اوو همراهان‌از جانب‌شاه با احترام و صمیمیت‌هر چه بیشترپذیرایی‌شدند. مسافرما سپس راه هند را در پیش گرفت سر راه خود از شیراز و هرمز گذشت مدتی را در دربـــار امپراطوربزرگ مغول گذراند سپس به ایران مراجعت و در حدود سال ۱۶۶۹ در اصفهـــان در گذشت .

این‌نجیب‌زاده‌ٔ آنژونی که در ایران به نام ابراهیم بیک و در اروپا تحت عنوان " سیاح‌کاتولیک "شناخته‌شده‌است‌مرد پاکدامن قرن ۱۷ است آثارش جالب و پرارزش است . چاپ‌اول‌آن‌درهشتم مه سال ۱۶۵۳ اثری است که ۱۶ صفحه‌آن شامل مقدمه و تقسیمات و عکس و عنوان و دستورات و تقسیمات کتاب و امتیاز پادشاه برای خوانندگان و احساسیکه نگارنده درمورد آثار مشهود در کشورهای خارجی داشته است و ۴۸صفحه‌ٔ دیگر خاطرات و ضمایم را شامل میباشد این اثر در پاریس به چاپ رسیده است .

چاپ دوم‌مشاهدات لوگوز . در ۲۵ آوریل ۱۶۵۷ باز در پاریس به چاپ رسید این دوچاپ تحت عنوان :" مسافرتهاو مشاهدات شخصی به نام لابولای لوگوز نجیب زاده‌ٔ آنژونی‌است‌که مذاهب ، حکومت‌و موقعیت پادشاهی :ایتالیا ، یونان ، ناتونی ، سوریــه فلسطین .کلده ، آشور ، مغول بزرگ ، بیجاپور ، هند شرقی ، پرتقال ، عرب ، هلند ، بریتانیای کبیر ، ایرلند ، دانمارک ، لهستان ودیگر جاهای اروپا و آسیا و افریقا و همه جاهائیکه او اقامت کرده همه با ترکیبی کامل " بوده است .

الکساندر دورود

الکساندر دورود سوم فوریه سال ۱۶۴۸ به هرمز رسید و برای اینکه خود را به اروپا برساند تمام ایران را زیر پاگذاشت و ضمن همین سفر از تبریز که در سر راه خود بود دیدن کرد. اولین دفعه الکساندر دورود به عنوان مسیونر مذهبی در ۴ آوریل سال ۱۶۱۹ بـــا کاروانی پرتقالی ، که در کشورهای شرقی تجارت ادویه میکرد ، ازلیسبن حرکت کرد.

الکساندر خودش داستان کارهایش را برای ، ماحکایت میکند . در موقع خوانـــدن نوشته‌هایش میتوان پی به‌جرأت‌وزرنگی‌اوبرد و اینکه هیچ‌چیزی‌مانع پیشروی او نمیتوانست باشد.

الکساندردر۱۵مارس‌سال۱۵۹۱ درآوینون (Avignon) در فامیلی که اصلشان اسپانیولی‌بودمتولدشد پس از طی دوران تحصیل در موطن خود در ۱۸ سالگی به‌کمپانی ژزوس (Jesus) در روم وارد شد (سال ۱۶۱۲) و درآنجا به تحصیل الـهیات و ریاضیات‌پرداخت . بالاخره‌پس‌ازمدتهاتقاضااجازهٔ رفتن و موعظهٔ کردن (Evangile) پیداکرد . الکساندر از راه زمین خود را به لیسبن رساند درآنجا همانطوریکه قبلا" اشاره شد بایک‌کشتی‌پرتقالی‌که‌به‌گوا و سالست (Salsete) میرفت خود را به ماکائو رساند

(۲۹ مه سال ۱۶۲۳) . او آرزوی ورود به ژاپن را داشت خودش در این زمینه میگوید :
" بفکر ورود به این امپراطوری زیبا مدت سه سال در ماکائو ماندم و باتمام قدرت به فراگرفتن زبان ژاپنی پرداختم " . ولی یکسال بعد امپراطوری ژاپون ورود مسیونرهای اروپایی را بهاین کشور ممنوع ساخت . الکساندر پس از این موضوع در دسامبر سال ۱۶۲۴ به همراهی شش تن دیگر از کشیشان کاتولیک مأموریت گشنشین را یافت و ۱۹ روز بعد به آنجا رسید . الکساندر در مدت کمی که آنجا بود وقت خود را صرف یاد گیری زبان ویتنامی کرد و بزودی در پایان ۶ ماه توانست بسهولت به این زبان موعظه نماید .

دانستن زبان بومی فرصت تماس مستقیم با مردم را میداد . الکساندر به همراه کشیش دیگری بنام پیوا (P. De piva) برای ملاقات . کاتولیک‌های شام حرکت کردولی دوباره درسال ۱۶۶۵ به ماکائو خوانده شد تا به تنکن رود . الکساندر در ۱۹ مارس ۱۶۲۷ به تنکن رسید ازجانب پادشاه پذیرایی گرمی یافت و در مدت ۲ ماه دویست نفر توسط او غسل تعمید شدند . و تقریبا ۳ ماه در آنجا اقامت نمود در سال ۱۶۲۹ که به فرمان شاه مذهب کاتولیک قدغن شد الکساندر دوورود بالاجبار تنکن را ترک کردو به ماکائو رفت (ماه مه سال ۱۶۳۰) .

الکساندر در مدت چندین سال ممالک شرق دور را زیر پاگذاشت . و در سوم ژوئیه سال ۱۶۴۵ گشنشین را ترک و به ماکائو رفت باز چند ماهی در آن ناحیه وقت خود را به تدریس زبان ویتنامی گذراند سپس دوباره به راه افتاد و پس از عبور از سورات به هرمز رسید (۳ فوریه سال ۱۶۴۸) . از آنجا نیز به راه خود ادامه داده به اصفهان رسید (۱۳ آوریل) او در نوشته‌هایش از آزادی عقیده در اصفهان تحسین میکند و مینویسد : " در پایتخت ایران پیروان شش مذهب مختلف با لباسهای مخصوص خود در رفت و آمد بودند و آزادی کامل در عبادت داشتند و محالس موعظه رسمی همچون مردم ممالک کاتولیک در اروپا بر پا میکردند . در این شهرهای بزرگ تعداد زیادی خارجی وجود دارد که بدون کمترین

خطری‌میتوانند تغییر مذهب دهند ".

الکساندر در انتظار حرکت‌کاروانی‌چند ماهی در اصفهان اقامت کردو در ۲۸ژوئن سال ۱۶۴۸آنجاراترک‌و پس از یکماه مسافرت به تبریز رسید (۲۹ژوئیه). در این شهردر حدود ۱۵ روز اقامت داشت و پس‌ازعبور از تمام ماد، ارمنستان، آناتولی در ۱۷ مارس ۱۶۴۹به ازمیر رسیدو از آنجا باکشتی ژنی مدیترانه را تاژن طی کرد به میلان و سپس به به روم رفت و درروم بیش از سه‌سال‌اقامت کردو در سپتامبر سال ۱۶۵۲ به مارسی‌و سپس به لیون و در نوامبر سال ۱۶۵۴به پاریس رسید ".

الکساندردرنوامبر سال ۱۶۵۴که توسط مقامات بالا در رأس مسیون مذهبی به ایران در نظر گرفته شده‌بود دوباره به طرف اصفهان حرکت کردو ۶ سال درآنجا اقامت‌نمود و بالاخره‌در ۱۳ نوامبر سال ۱۶۶۰ مرد.

الکساندرخاطرات مسافرت‌های خود را بصورت‌چندین کتاب باقی گذاشت .اولین اثروی‌در تاریخ تنکن است که درموقع مراجعت ازآسیای شرقی به لاتن نوشت ولی تاسال ۱۶۵۰به‌چاپ نرسید. برای‌تکمیل‌این‌اثرالکساندردورود‌در۱۶۵۳ خلاصه‌ای از مسافرت‌های مختلف خود را چاپ کرد. در این کتاب نه فقط‌از خاطرات اقامت خود در تنکن وآنام بلکه از مسافرت خود به شرق و در مراجعت به اروپا از راه هند و ایران وآسیای صغیر صحبت میدارد . فوق العاده اثر جالبی است .این‌آثار پس از دوبار چاپ در قرن ۱۷ دوباره‌درسالهای ۱۶۸۲ و سپس در ۱۸۵۴ و ۱۸۶۲ و ۱۸۸۴ تجدید چاپ شده‌اند .

پوله [1]

مسافرفرانسوی‌بریاست‌هیأت‌نظامی بهمراهی کیکله (Quiclet) ازپاریس حرکت کرد . درمارسی‌سوارکشتی‌شدند و تا قسطنطنیه باهم بودند ولی در آن شهر باهم اختلاف پیدا کردند واز یکدیگر جدا شدند .

پوله‌خودرا از طریق ازمیر (Smyrne) به ایران رساند و پس از عبور از ارضروم قارص،ایروان ، تبریز و قم به اصفهان رسید . پوله مینویسد : در تبریز گابریل‌دوشینون (Gabriel de Chinon) و دراصفهان رافائیل دومان راملاقات کرده و در مدت اقامتش در تبریز در منزل گابریل مانده است .

ودر مراجعت‌از اصفهان‌بار دیگر به‌تبریز آمده است‌واز ترس اینکه توسط پاشای ارض روم توقیف شود مجبورشده‌است راه‌کردستان را انتخاب نمایدواز این راه‌باوجودراهزنان بدون اینکه پیش آمدی برایش روی دهد گذشته به دیار بکر رفته‌است . از آنجا حس کنجکاوی اورا به باز دید از سوریه ، فلسطین و مصر میکشاندو هم زمان با واقعهٔ "دوک کرکی (Crequi) و نگهبان دربارپاپ " به روم میرسد .

1- Poullet

پوله ازتاریخ حرکت و تاریخ ورودش اصلا " اطلاعی نمیدهد . او خاطرات مسافرت های خود را برای ما باقی میگذارد ولی در آثارش در مورد شهر مورد نظر ، به جز از دو مسجد که شرح مبسوطی از آنها داده است چیز مهمی بجای نمیگذارد .

پوله در سیاحت از ممالک یاد کرده از راههایی که در این دوران چندان شناخته شده نبود ، از قبیل راه تبریز به دیار بکر ، و راه کردستان استفاده کرده است . ولی باید متذکرشدکه نویسندگان دیگر قضاوت قابل توجهی درمورد این نوشته‌ها نداشته‌اند.

آثارپوله در پاریس بسال ۱۶۶۸ میلادی تحت عنوان : " گزارش جدید از شرق که شامل‌یادداشتهای‌فوق‌العاده‌قابل‌توجه‌ازناشناختنی‌ها ، درموردمذاهب ،آداب‌و رســـوم ، سیاست چندین ملت و تعریفی‌درست‌از امپراطوری‌ترک‌ها در اروپا و نکات جالب دیگر که در مدت هشت سال اقامت ملاحظه شده ، و یک‌بحث مفصل درمورد تجارت انگلیسیهاو هلندیها در شرق بانقشه وتصاویر " ، چاپ شد .

دولیه دسلاند[1]

دولیه دسلاند درسال ۱۶۶۴ به همراه تا ورنیه به ایران آمد . این شخص که اصلش واندومی است توسط چند تاجرفرانسوی جهت تحقیق در امور مربوط به برقرار کردن روابط تجارتی به ایران مأمور شده بود . درمدت دوسال اقامت در شرق دسلاند تمام ایران را از شمال تا جنوب دیدن کرد سپس برای رفتن به کشور عثمانی و باز دید از قسطنطنیه راه تبریز را پیش گرفت .

دسلاند درسال ۱۶۶۴ بهفرانسه مراجعت کردومدیر کارهای کمپانی بردونام گرفت .

۶سال پس از مراجعتش به فرانسه یعنی به سال ۱۶۷۲ دسلاند خاطرات سفر خود را ، تحت عنوان :زیبائیهای ایران یاتوصیف رسوم جالب این امپراطوری توسط A.D.D. I. (اندره دولیه دسلاند واندومی) همراه بحث مفصلی از چند حوادث دریایی از (لوبی ماروراننده واقعی گالری دوفرانس) بهچاپ رساند . (.l .u.P.R.D.G.O .F.) دسلاند این اثر را به " مردم محترم " هدیه کرده است .

توصیفاتی که دسلاند در مورد شهرها و بناهای موجود برای مامیدهد قابل توجه

Daulier - Deslande -۱

است . و برای‌راهنمایی بهتر خواننده تصاویری چند و "یک نقشه یا بهتر است گفته شـود یک راهنما " اضافه کرده است‌که ارزش کتابش را بالا میبرد .

شاردن

در بین جهانگردانیکه درقرن ۱۷ ازشرق دیدن کرده‌اند شاردن مشهورترین آنهاست . آسیاکه در این دوران برای اروپائیان ناشناخته‌بود و مردم‌اروپا را جهت شناسایی باآداب و رسوم ملتهای شرقی وبرقرارکردن روابط تجارتی به‌خود جلب میکرد ،آثار شاردن بهترین‌گویای اوضاع حقیقی ممالک‌شرقی بخصوص ایران برای اروپائیان گردید .

ژان شاردن که اصلش از لرن‌بود در پاریس در ۲۶ نوامبر سال ۱۶۴۳ میلادی متولد شد . در مورد زندگی این سیاح بزرگ جز آنچه که‌خود در وقایع تاریخی اش حکایت‌میکند چیززیادی‌نمیدانیم . پدرش دانیل نامیده میشد و در میدان دوپلین پاریس زرگری‌داشت وتجارت الماس میکرد . او که‌مذهب پروتستان داشت گرفتاری زیادی راتحمل میکرد و در پرورش‌پسرش‌نیزرنج فراوان برد تاتوانست اورانیز پروتستان واقعی و تاجر با ذوقی تربیت کند .

شاردن‌درسن ۲۰ سالگی به‌سال ۱۶۶۴ میلادی برای اولین‌بار از جانب‌پدرش‌برای معامله جواهرات‌وخرید سنگهای قیمتی به شرق فرستاده شد . خود شاردن در این باره میگوید : "من‌درسال ۱۶۶۴ برای اولین بار از پاریس حرکت‌کردم و مدت شش سال در مشرق ماندم

که‌بیشتراین‌مدت‌رادر ایران بودم و مراجعتم به پاریس‌درسال ۱۶۷۰ میلادی بوده‌است " .

شاردن به‌همراهی یک تاجرایونی به‌نام سیونه رزن (Syonnais Raisin) و یک‌نقشه‌کش‌با تجربه‌به‌نام‌گرولوت (Grelot) که‌از قسطنطنیه به همراه آورده‌بودازایران بدون‌توقف عبورکرد چون میخواست مستقیما " خود را به سورات برساند ولی در سورات . نیز اقامتش چندان طول نکشید . درست یکسال‌بعد به ایران مراجعت نمود .

باوجودیکه‌تجارت سنگهای‌قیمتی کار اصلی شاردن بودولی او از یادگیری زبانهای شرقی و تحقیق عمیق در زندگی سیاسی و اجتماعی ممالک شرق فروگزار نمیکرد بخصوص لقب‌مارشال‌امپراطوری که شش ماه بعد از ورودش از شاه عباس دوم شاه ایران گرفت سبب شد که رابطهٔ مستقیمی باشخصیتهای اصلی در باری پیداکند . شاردن‌آزادی کامل برای‌ورودبدربارشاه‌ایران‌داشت .او از این موقعیت‌برای مطالعه و گردآوری مشاهدات خود در امور سیاسی واقتصادی‌وآداب‌ورسوم‌اقوام مختلف‌ایران‌استفاده‌کرد .وجودنبوغ شخصی‌وموقعیتهای‌مناسب نیز باعث شد که وی آثار ارزنده‌ای درمورد ایران‌بجا گذارد

شاردن‌درقسمتی‌ازکتابش‌آورده‌است : "میل‌وافربرای‌شناخت بهترایران‌وبدست‌دادن نوشتهٔ باارزشی‌ازاین‌ناحیه‌مراوادارنمودکه‌دریادگیری‌زبان‌مملکت‌ودرنتیجه‌بهترآشناشدن با آداب و رسوم و آثار مختلف با جدیت و صمیمیت کوشا باشم و تا جائیکه گوید : " خلاصه‌آنقدر زحمت کشیدم تا آنچه راکه دانستن آن جهت شناخت ایران لازم است‌آموختم . مثلا " میتوانم بگویم‌که من اصفهان رابهتر از لندن میشناسم گیرم که‌مدت ۲۶ سال در لندن بودم و یامیتوانم بگویم که من زبان‌فارسی رابه‌آسانی زبان انگلیسی وحتی باجرأت میتوانم بگویم‌که مانند زبان فرانسه صحبت‌میکنم " .

یادگیری‌زبان این ناحیه شاردن‌را در تحقیقات خود هدایت کرد . شاردن‌در اولین اقامت خود (۱۶۶۷-۱۶۶۶) دوبار از پرسپولیس دیدن کرد که بار دوم در این

ناحیه تونوت (Thevenot) را ملاقات کرد .

شاردن‌کلکسیون‌باارزشی‌تهیه‌نمود و باموفقیت به فرانسه مراجعت کرد و این درست در نیمهٔ ماه مه سال ۱۶۷۰ بود که توانست موطن خود را بار دیگر زیارت‌کند و در همین موقع‌است‌که‌شاردن‌اثر جالبی از تاجگذاری شاه ایران منتشر کرد . و در همین‌سفر شاردن به‌تهیه جواهرات در خواستی شاه عباس دوم‌مشغول بود که " نقشه‌اش‌بدست‌مبارک خود شاه ترسیم‌شده بود " .

پدرش‌ویک‌تاجرمشهوربنام‌مادام‌لسکوت (Lescot) درنتیجهٔ کاردانی‌واقدامات وی واز طریق خود او مقدار قابل توجهی جواهرات برای فروش به‌شرق فرستادند .

شاردن مدت زیادی در کشور خوداقامت نکرد درست ۱۵ ماه بعد از مراجعتش به‌پایتخت‌باردیگر برای‌رفتن‌به‌ایران بار سفررا بست . علت این مسافرت راخودش چنین مینویسد : " مذهبی که از بچگی با آن‌بزرگ شده‌بود مورد تأیید دولت نبود می‌بایست فراموش‌کندویا به تمام سختی‌هاتن‌دهد" و بهمین جهت شاردن بار دیگر برای‌فرارازاین موقعیت‌به‌فکر مسافرت‌به‌شرق افتاد .

در ۱۷ اوت‌سال ۱۶۷۱ شاردن به‌آسیا رسید . این باربیشتر از دفعهٔ قبل در این ناحیه اقامت کرد .

شاردن‌بهمراهی‌رزن (Raisin) در۹ ماه‌مارس به قسطنطنیه رسیدو از آنجا پس از عبوراز دریای سیاه و دیدن ناحیهٔ (L'abkhlie) دردهم سپتامبردرمینگرلی[1] (Mingrelie) پیاده‌شد . دراین‌ناحیه‌باروبنه‌اش‌توسط شاهزادهٔ مینگرلی غارت گردید وری‌بعد از تحمل پنج ماه ناراحتی در حالیکه شریک و دارایی خود را از

---

۱ ـ قسمت غرب گرجستان

دست داده بود از این ناحیه خارج شد و در اول سال ۱۶۷۳ به ایران رسید در موقع عبور از تفلیس " پایتخت‌گرجستان " ، بامهمانداریکه شاهنواز خان نایب‌السلطنهٔ گرجستان بهمراه او کرده بودبه تبریز رسید در این شهر چند روزی در مهمانخانه "کاپوسن‌ها" (Capucins) اقامت نمود . بعدازترک این‌شهر به اصفهان رسید . در این‌ناحیه‌مدت‌چندین‌سال‌اقامت‌نمودوتجارت‌گسترده‌ای را درتمام ایران شروع کرد .

شاردن در دوران سلطنت‌شاه سلیمان (اواخر سال ۱۶۷۷) جهت رفتن به هند از اصفهان حرکت کردو در اول سال ۱۶۷۸ به سورات رسید واز راه دماغهٔ امید به اروپا مراجعت نمود و چون در فرانسه پروتستانها بدستور لویی چهاردهم تحت تعقیب و آزار بودند شاردن به فرانسه‌نرفت و در ۴ آوریل سال ۱۶۸۱ در ساحل انگلستان پیاده شد وخودرا به شارل دوم امپراطور انگلستان معرفی کردو شارل به‌اولقب "شوالیه" دادو در همان‌روزبا یک‌دختر فرانسوی اهل " روآن " (Rouen) که او نیز مانند شاردن برای رهایی از تعقیب نظامیان‌و مخالفت کشیشان از فرانسه فرار کرده بود ، ازدواج کرد .

چندی‌بعدشارل‌دوم ، به او عنوان سفیر مختار خود در دربارهلند رادادوشاردن در دوران سفارت‌خوددرهلند چاپ جدیدی از این مسافرتهای خود ارائه دادو کمپانی هند شرقی اورا به‌عنوان نمایندهٔ خود انتخاب نمود .

شاردن‌مابقی‌عمر خود را در انگلستان گذراند و این‌سیاح مشهور در ۲۶ ژوئیه سال ۱۷۱۳میلادی‌در نزدیکی‌لندن به سن ۶۹ سال و دوماه ، در حالیکه چندین اثر ارزنده‌و شهرت‌خوبی‌از خودبجا گذاشته بود ،مرد . خاطرات مسافرت این سیاح اثری است فوق‌العاده‌جالب‌وقابل تقدیر زیراتحقیقات وی از ایران قرن ۱۷ ، کاملترین تحقیقی است که تاآن زمان شده بود و روان بودن نوشته‌هایش نیز قابل دقت است . این آثار شهرت فوق‌العاده‌ای برای‌شاردن‌بوجودآوردند . منتسکیو ،روسو که تحقیقات و آثار اورا بدقت

خوانده‌اند برای وی تحسین غیر قابل وصفی راقائل شده‌اند .

خاطرات اولین مسافرتش که بنام " تاجگذاری سلیمان " بود در سال ۱۶۸۶ منتشر شد ولی اثر کامل وی تحت عنوان . " روزنامهٔ مسافرت شوالیه شاردن در ایران و هند شرقی " فقط در سال ۱۷۱۱ منتشر شد . علاوه بر آنچه که گذشت شاردن چندین اثر خطی و یادداشتهای زیادی در مورد خط و جغرافیای ایران از خود به جای گذاشته است .

پتی دولاکروا[1]

معلم زبان عربی‌ومنشی و مترجم : فرانسواپتی دولاکروا در سال ۱۶۵۳ در پاریس متولد شد . او پسر فرانسواپتی دولاکروای دیگری بودکه وارد کادر دربار شدو شغل منشی‌گری و مترجمی پادشاه‌را برای زبانهای شرقی بدست آورد پسرش نیز درست برای همین شغل تربیت یافت . او ازدوران بچگی زبانهای شرقی را یاد گرفت و در عین حال باریاضیات ، نجوم ، جغرافیا ،موزیک و نقشه کشی نیز آشنا شد . برای اولین مرتبه به سال ۱۶۷۰ به همراهی‌کلبرت‌نامی "نه‌فقط برای‌تکمیل شناسایی زبان‌هاو عادات شرقی بلکه برای اجرای مأموریت‌های مختلف و بطورکلی ایجاد روابط بهتر با فرانسه و بالاخص برای استفاده‌از ادبیات ، علوم و هنرو تجارت به‌شرق فرستاده شد" . این‌سفیر در تولون سوار کشتی شد و پس ازعبورازاسکندریه در ۱۹ نوامبر سال ۱۶۷۰ به حلب رسید درآنجا برای یادگیری وتکمیل‌زبان‌عربی‌سه‌سال ونیم‌اقامت کرد" چون این ناحیه بهترین ناحیه‌ایست که عربی راخوب‌صحبت‌میکنند" .دراول آوریل سال ۱۶۷۴ جهت رفتن به ایران‌این ناحیه را ترک کرد .پس ازعبورازبغداد ، بصره ، شیراز به اصفهان رسید (۸ اوت ۱۶۷۴) .دراین شهر

۱- Petis de la Croix

تا بیستم ژوئن سال ۱۶۷۶ اقامت کردو در همین‌جا رافائیل را ملاقات کردواز این فرصت برای یادگیری‌زبان وادبیات‌فارسی‌و هم چنین زبان تاتار و ارمنی استفاده کرد. در مراجعت از اصفهان به‌طرف شمال‌حرکت کرد. پس‌از عبور از تمام ایران و " پس از ۱۴ یا ۱۵ روز راه پیمایی باخستگی فراوان " به تبریز رسید . در تبریز در درنزد کاپوسن‌ها تا ۲۹اوت ۱۶۷۶ که‌تاریخ‌حرکتش‌بود اقامت کردو مسافرت خود را با عبور از قسطنطنیه پایان داد. درقسطنطنیه‌مدت ۴سال‌اقامت‌کردوبالاخره در سال ۱۶۸۰ با تعداد زیاد نوشته‌های خطی‌واشیاء جالب دیگرکه‌درطول‌مسافرتش بدست آورده بود به موطن خود پاریس مراجعت نمود. سال‌بعد پوتی دولاکروا به عنوان‌منشی و مترجم زبانهای شرقی در پارلمان دریایی انتخاب شد و این‌موضوع برای‌وی امکان‌مسافرتهای تازه‌ای را فراهم کرد. از سال ۱۶۸۲ به علت اشتغالات فرانسه در ممالک مراکش ، الجزایر و دولتهای بربر، پتی دوکروا ، مأموریت یافت که به این ممالک ساحلی افریقا برود وی پس از بازگشت‌به فرانسه ماندنی شدوعنوان‌معلم‌زبان عربی‌در کالج سلطنتی را بدست آورد (سال ۱۶۹۳) . و بنابفرمان لویی چهاردهم در سال ۱۶۹۵ به‌جانشینی پدرش در امور منشی گری پادشاه انتخاب شد و در ۴ نوامبر سال ۱۷۱۳ مرد.

آثارش بقرار زیر است .

۱ — هزار و یک روز ، افسانه‌های ایرانی ، پاریس ۱۷۱۰

۲— داستان‌شاه‌ایران‌و وزرایش، افسانه‌های‌ترک که‌بزبان‌ترک جمع آوری و به فرانسه ترجمه شده است ، پاریس ۱۷۰۷

۳ — تاریخ‌تیموربیگ، تحت عنوان تمرلان مشهور است (Taverlan) امپراطور مغول و تاتار، ترجمه از فارسی ، پاریس ۱۷۲۲.

۴ — خاطرات مسافرت به‌سوریه‌وایران‌در (۱۶۸۰—۱۶۷۰) ،خلاصهٔ مسافرتهای پتی

دولاکروا نوشته‌شده توسط خودش . این‌نوشته‌بصورت دایرهٔ المعارف‌درسال ۱۸۰۸ منتشرشد و چاپ‌دوم‌آن به‌انگلیسی بدنبال‌خاطرات " دری افندی " "سفیر دربارعثمانی‌در خدمت شاه ایران "به طبع رسید . پاریس ۱۸۱۰.

آثار خطی زیادی نیز از فرانسو اپتی‌دولاکرواباقیمانده که بیشتراز آثار چاپی وی میباشدوآنهاعبارتنداز : دولت ایران ، دیکسیونرارمنی ولاتین ،اورشلیم‌قدیم و جدید ، خاطرات حبشه و مصر قدیم و جدید ،تاریخ‌مصر باستان ، یونان و انقلابات تونس ونیز ترجمه‌ای از حقیقت در مذهب‌کاتولیک و ارمنی .

پل لوکا[1]

او در " روآن" (Rouen)در۱۳ اوت ۱۶۶۴ متولد شد. پدرش‌زرگر بودو پل‌میل زیادی به مسافرت داشت‌و بالاخره برای معاملات جواهرو خرید سنگهای‌قیمتی به‌مشرق حرکت کرد. در ۱۶۸۸باونیزیها همراه‌شدو جزو دسته "Negrepont " گردید وکاپیتن یک‌کشتی جنگی علیه ترکها گشت و در ۱۶۹۶ باتعداد زیادی مدال و اشیاء جالب دیگر که برای کابین شاهی جمع کرده بود به فرانسه مراجعت نمود.

درسال ۱۶۹۹پل‌لوکادوباره به‌مشرق‌رفت. او در مارسی کشتی گرفت و ۴ اوت‌سال بعدبه‌اسکندریه‌رسید، سپس از راه زمین‌تا تریپولی رفت و درآنجا با کاروانی‌که به بغداد واز راه دمشق و حلب وارض روم وتبریز و اصفهان میرفت همراه شد.

پل لوکادرسحرگاه روز چهارم نوامبر سال ۱۷۰۰ به تبریز رسید دراین شهر توسط پدران روحانی : ژرژو پیر پذیرایی‌خوبی شد. در این محل پل مجبور شد مدت ۳۱ روز منتظر حرکت کاروانی برای اصفهان بماند و این مدت باو فرصت مطالعهٔ دقیق در مورد شهر و ساکنین آن را داد. پل لوکادرجریان مسافرتهای شرق از یونان، قسطنطنیه ازمیر، آسیای صغیر، مصر، سوریه دیدن کرد. او بخصوص درایران نوشته‌های خطی

۱- Paul Lucas

ذیقیمتی بدست آورد ولی غارت کلیسای بغداد که وی نیزدرآنجا اقامت داشت تمام حاصل مسافرتهایش را از بین برد . پل از راه تریپولی به قسطنطنیه و از آنجا باکشتی عازم پاریس گردید (سال ۱۷۰۲) . ولی کشتی وی توسط دزدان دریایی هلندی ضبط شد و چیز مختصری هم که برایش باقی‌مانده بود از دست رفت . و بالاخره در سال ۱۷۰۳ به پاریس رسید . و خاطرات مسافرت خود رامنتشر کرد پل لوکا لقب عتیقه‌چی پادشاه را در سال ۱۷۰۴ از لویی چهاردهم دریافت نمود .

در ۱۵ اکتبر سال ۱۷۰۵ لوکا باردیگر راه مشرق زمین را از طریق دریا پیش گرفت و تا سال ۱۷۰۸ درمشرق بود . در این مسافرت بافرصت کافی ازشهرهای مقدس دیدن کرد و هم چنین‌دراین مسافرت بودکه مدعی شدکه هرمی‌که هزار پا ارتفاع داشت دیده است . لوکا این بار نیز تعداد زیادی از مدال ها و اسناد خطی قدیمی فوق العاده جالب جمع آوری کرد ولی بازگرفتار دزدان دریایی‌که این بار فرانسوی بودند گردید و سلاح و پول و کلکسیون ۲۲۲ مدال را از دست داد .

در سال ۱۷۱۴ لوکا بار دیگر مأموریت جدیدی به شرق پیدا کرد و در سال ۱۷۱۷ بعد ازعبوراز رومانی ، تسالی ، قسطنطنیه ، ازمیر ، سوریه ، فلسطین ، مصر به پاریس مراجعه نمود . در سال ۱۷۲۳ لوکا سیاحت دیگری در سواحل یونان کرد . در سال ۱۷۳۶ میخواست ازاسپانیا دیدن کند و آرزو داشت مقدار زیادی از صنایع و آثار دستی رومن‌ها ، ویزگت‌ها وسارازین‌ها راباخود بیاورد . فیلیپ چهارم اورابگرمی پذیرفت و باو مأموریت تنظیم موزهٔ عتیقهٔ دربارخودرا داد . لوکا نتوانست این مأموریت را باتمام رساند زیرا بعد از هشت ماه بیماری وفات یافت .

آثاراین سیاح که بین سالهای ۱۶۸۸ تا ۱۷۳۷ در سیاحت بوده است فوق‌العاده جالب هستند و خاطراتش پراز اسناد قیمتی و جالب در بارهٔ شرق میباشد .

ـ مسافرت به شرق در دوجلد چاپ شده در پاریس ، شامل تفسیری از ایران و گزارشی از هرج و مرج پیداشده در امپراطوری عثمانی در سال ۱۷۰۳ .هم‌چنین در جلد دوم خاطره‌ای از کنسول تریپولی لومر (Lemaire) برای بکار بردن در تاریخ تـــونـس از سال ۱۶۸۴ ببعد آورده است .این خاطرهٔ فوق‌العاده جالب شامل اسناد ذیقیمتی از مردم تریپولیِ قدیم و تاریخ پرقدرت بربرهاست .

مسافرت در یونان ،آسیای صغیر ماسه‌دوئن[1] وافریقاکه توسط فورمونت (Formont) تنظیم شده است . پاریس سال ۱۷۱۰ میلادی

ـ مسافرت در سرزمین ترک ، آسیا ، فلسطین شمالی و جنوبی ، مصر ، تنظیم توسط کشیش بانیه (Banier) پاریس سال ۱۷۱۹ میلادی.

این آثارغالبادر " روآن " و آمستردام دوباره به طبع رسیده‌است و هم چنین بزبان آلمانی نیز ترجمه شده است .

---

۱ ـ (Macedoine) ناحیه‌ای در شمال یونان.

فصل دوم

تبریز و مسافرین

تبریز، شهربزرگ و معروف، پایتخت آذربایجان، طبق نظریهٔ تاورنیه در ۸۴/۳۰ عرض جغرافیایی و در ۴۰°/۱۵ طول جغرافیایی قرار گرفته است.[1] عقیدهٔ شاردن عکس این است او طول جغرافیایی شهر را ۸۲° و عرض آن را ۳۸° مینویسد.[2]

این شهر طبق گفتهٔ شاردن در گوشهٔ شرقی دشت شنی "ته یک دشت پای کوهستانی که نویسندگان مدرن آن را کوه اورونت (Oronte) مینامند "[3] باشیب ملایمی بطرف ساحل شرقی دریاچهٔ ارومیه قرار دارد."

عقیدهٔ دیگری است در این زمینه: " تبریز اقامتگاه معمولی پادشاهان ایران بوده و در دامنهٔ کوه اورونت که امروزه توروس (Taurus) نامیده میشود قرار گرفته است".[4]

---

۱ ــ تاورنیه، شش مسافرت، ص ۵۸

۲ ــ شاردن ص ۲۹۹

۳ ــ شاردن ص ۲۸۹

۴ ــ اولئاریوس آدام، ص ۵۲۳

تبریز یکی‌از شهرهای بزرگ و معروف ایران است . شاردن باتوصیف نظر میدهد که این‌شهردرحال‌حاضر یک‌شهر بزرگ و نیرومند و در مقام و ثروت وتجارت و تعداد جمعیت دومین شهر ایران به حساب میآید .[۱] "

توماس هربرت‌این شهر را " شهر اصلی و کرسی نشین تمام ماد " تصور میکند [۲] و به عقیدهٔ اولئاریوس (Olearius) "یکی از ثروتمندترین‌وپرجمعیت‌ترین شهرهای‌ایران است " .[۳] بنظر الکساندر دورود این شهر فوق‌العاده است . وی این شهر راتحسین کرده مینویسد :" مااین شهر قشنگ تبریز رسیدیم همانطوریکه میگویند پایتخت ایالت ماد است ، ومن در تمام مسافرتهای‌خود شهری بزرگتر و پرجمعیت‌تر و ثروتمندتر از این شهر ندیدم " . ۴

درموردنام‌تبریزسیاحین‌عقاید مختلفی دارند . در بعضی کتب توریز (Tauris) و دربرخی‌تبریز (Tebriz) میخوانیم .

اولیاءاین‌شهررا تحت عنوان :" شهر بزرگ و قابل تحسین تبریز "توصیف میکند . او عقیدهٔ مبسوطی در بارهٔ نام این شهر دارد . طبق نظریهٔ وی" در زبان "مغولی" این‌شهر تیوریس (Tivrie) ، و در زبان دری تیوریز (Tivriz) نامیده‌میشد . دهاتی‌ها آن را تب ریز (Teb-riz) تلفظ میکنندو در فارسی تبریز است که از دو جزء :" تب " بمعنی تب و " ریز " از فعل ریختن ترکیب یافته است " .[۵].

---

۱ - شاردن ص ۲۸۹

۲ - توماس هربرت ص ۳۱۲

۳ - اولئاریوس‌آدلم ، ص ۵۲۳

۴ - الکساندر دورود ،ص ۶۲

۵ - اولیاء ،ص ۲۴۵

شاردن میگوید: ایرانیان این شهر را تبریز (Tebris) و اروپائیان ضمن رعایت عرف برای اینکه آسان تلفظ کنند آن را توریز (Tauris) مینامند .[۱]

شاردن عقیدهٔ نویسندگان ارمنی را در کتاب خود به قرار زیر آورده است : " این شهر در قدیم شاه باسن نامیده میشد که معنی اقامتگاه پادشاه را دارد زیرا شاهان ایرانی در این شهر اقامت میکردند ولی این نام توسط یکی از شاهان ارمنی به نام خسرو[۲] تغییر یافت و بجای شاه باسن ، تبریز نامیده شد که در ادبیات ارمنی به معنی انتقام است چون عقیده داشت که شاه ایران در این شهر برادر خود را به قتل رسانیده است "[۳].

به عقیدهٔ توماس هربرت : این شهر " نام خود را از کوهستان توروس (Taurus) که در دامنهٔ آن قرار دارد گرفته است ".[۴]

هربرت نیز مانند شاردن با توجه به عقاید دیگران در این مورد چنین مینویسد :- ترکها و ایرانیان آن را تبریز مینامند و بدون شک در قدیم اسم دیگری نداشته است [۵].

درمورد اینکه این شهر در اصل بدست چه کسی بنا شده است عقاید مختلفی وجود دارد : بنا به عقیدهٔ بسیاری از سیاحان ، تبریز شهر معروف اکباتان پایتخت قدیمی

شاهان ماد است . پوله میگوید : " تمام شهرهائیکه من دیدم نام خود را حفظ کرده‌اند درمیان این شهرها تبریز تنها شهریست که به نظر می‌آید موقعیت اکباتان معروف را حفظ کرده باشد ."[۱]

اولئاریوس مینویسد : " شاهان ایران در ستاد اکباتان که امروزه آن را تبریز یا توریز (Tauris) مینامند اقامت میکردند "[۲] و طبق نوشتهٔ بولای لوگوز : این شهر در قدیم اکباتان نامیده میشد جائیکه کتابخانهٔ شاهان ماد بوده ".[۳]

درمورد بنای شهرتبریز اولیاء چیز زیادی نمیگوید فقط معتقد است که " پی این شهر توسط هارون الرشید وزنش زبیده گذاشته شده است که هوای صاف آنجا راتحسین میکرده است ".[۴]

شاردن عقاید دیگران را در این مورد میآوردو درعین حال تز اکباتان را رد کرده میگوید : " در تبریز از قصر باشکوه اکباتان که شاهان آسیایی تابستان خود را در آنجا میگذراندندو نیز از قصر دانیل که در آن زمان مانند مقبره به شاهان ماد خدمت میکرد اثری دیده نمیشود ". شاردن هم چنین اضافه میکند که اگر هم در حدود سیزده قرن گذشته این قصرهای عالی و فاخر در همین محلیکه امروزه تبریز نامیده میشود برپا پود اقلا " ویرانه‌هایش میبایست وجود داشته باشد در صورتیکه چیزیکه نشان دهندهٔ همچون آثاری باشدوجود نداردو همهٔ آثاریکه در شهر و حومهٔ آن دیده میشود از آجر و خاک و قلوه

---

۱ — پوله ص ۱۶۰

۲ — اولئاریوس ص ۵۴۴

۳ — بولای لوگوز ص ۸۷

۴ — اولیا ص ۲۴۶

سنگ ساخته شده است وسائلی که‌درقدیم برای ساختمان مورد استفاده نبوده است . " [۱]

اوباعقایدمورخین ایرانی که بالاتفاق بنای شهر را تا سال ۱۶۵ هـ جلوتر آورده‌اند و به آن ریشهٔ طبی داده‌اند موافق است و مینویسد : البته در این مورد نظریه‌ها نیز مختلف است "بعضی‌ساختمان‌این‌شهر را به‌زن هارون الرشید بنام زبیده نسبت میدهند و حکایت میکنندکه‌زن‌هارون سخت‌مریض و مشرف به موت بود و یک دکتر "مدی" در مدت کمی اورا شفادادوزبیده‌خاتون‌به عنوان تشکر تقاضای دکتر راکه ساختن شهری بافتخار پرنسس بود قبول نمود و بهمین‌مناسبت این شهر را که با دقت ومواظبت کلی ساخته شد تبریز نـــام نهادند . و عدهٔ دیگری‌از نویسندگان عقیده دارند که هولاکوخان " ژنرال هارون " در حالیکه مدت دوسال از تبی متناوب رنج میبرد و امید بهبودی نداشت با استعمال گیاهی که‌دراین‌محل‌وجود داشت بطور معجزه آسا شفا یافت‌و بهمین دلیل برای جاودانی‌ساختن خاطرهٔ چنین شفای خوبی شهری در این محل بنا کرد و آن را تب ریست (Tebrist) نام گذارد یعنی تب‌میرود ". و کلمه ، تب ریست بعدها تغییر شکل یافته مبدل به تبریز (Tabris.) [۲] ".

سیاحین همه از بزرگی و مساحت‌این شهر و جمعیت زیاد آن گفـتگو دارند ولی هیچکدام رقم دقیقی نمیدهند من برای اینکه بتوانم حتی جمعیت تقریبی این‌شهر را در این قرن پیداکنم کوشش کردم ولی در توضیحات‌سیاحین‌آماری‌در دست نیست‌تنها شاردن رقمی بدست میدهدکه آن‌نیز فوق‌العاده‌اغراق‌آمیزاست‌وی جمعیت‌شهر را ۵۵۰ هزار نفر نوشته میگوید : "برای‌دانستن‌تعدادجمعیت این شهر خیلی کوشیدم شاید هم نتوانستم بدرستی

---

۱ ـ شاردن ص ۲۹۳

۲ ـ شاردن ص ۲۹۳

آن را بدانم‌ولی فکر میکنم که حدود ۵۵۰ هزار تن‌باشد " .[1] شاردن اضافه‌میکندکه‌جمعیت این شهردر قدیم خیلی زیادتربوده است " در تاریخ ثبت شده است به علت طاعونی که در این شهرآمده ۴۰هزارتن دریک محله ازبین رفته‌اند بدون اینکه این رقم تأثیری در جمعیت آن محل بگذارد " .[2]

پوله درمورد بزرگی‌ووسعت این شهر مینویسد : " اگر سرتاسر شهر را " آخرین‌منازل شهر را از یکطرف به جانب‌دیگر " درنظر بگیریم‌وسعتی به اندازهٔ وسعت پاریس خـواهد داشت " .[3]

نقشهٔ جغرافیایی شهر در قرن ۱۷ به عقیدهٔ شاردن "" فرم نامنظمی‌دارد " .[4]

تکتاندر[5] که‌درآغازقرن۱۷ (۱۶۰۳) وپل لوکا که در پایان قرن ۱۷ وآغازقرن۱۸از این شهردیدن‌کرده‌اندمینویسند :این‌شهر محدودبه دیوارنیست و قلعه و دژی نیز ندارد " .[6] تاورنیه‌وبولای نیز نظراین‌دورا تایید میکنند ولی‌گارسیاعقیده‌دارد که " دیوارهای تبریـز که در جنگهای " شاه ایران و امپراطور بزرگ ترک " ویران شده‌بود توسط شاه عباس فاتح تبریزبکلی از بیخ و بن کنده شد " .[7]واولیا که خیلی دیرتر از دیگران‌از تبریز گذشته

---

۱ ــ شاردن ص ۲۹۱

۲ ــ شاردن ص ۲۹۵

۳ ــ پوله ص ۱۶۰

۴ ــ شاردن ص ۲۸۹

۵ ــ تکتاندر ص ۵۰

۶ ــ تاورنیه ص ۳۳۰= بولای لوگوز ص ۸۷ = پل لوکاص ۲۷۱

۷ ــ گارسیاص ۲۶۱

است (سال ۱۰۵۷هـ) ،از دیوار و قلاع این شهر صحبت میکند ".[۱] مینویسد : دورتبریز ۶ هزار پاو محدود به دیوار و قلاع است‌که در آن سیصد برج جهت نگهدای شهر وجـود دارد .

در این قرن راههای‌زیادی تبریز مرکز آذربایجان را به تمام شهرهای‌این ایالت و هم‌چنین‌به شهرهای بزرگ ایران‌متصل میکرد فیلیپ در اثر نفیس خود موقعیت تبریز را چنین توصیف میکند : " این شهر بین چندین امپراطوری بزرگ قرار دارد از یک طرف ، اصفهان‌ازجانب‌دیگربادریای کاسپین و ایالت گیلان وسایر ایالات همسایه ارتباط دارد "[۲]

باتوجه به اینکارتبریز از طریق‌راههای مختلف از یک سوبه‌قزوین و اصفهان وگیلان تا آسیای مرکزی واز جانب دیگر به‌گرجستان و قسطنطنیه متصل است پیوسته راه پیشرفت اقتصادی و تجارت‌برای این شهر باز بوده است .

لابولای لوگوزبزرگی‌و جمعیت این شهررابافلورانس‌مقایسه کرده و اضافه میکند " اگر محوطه قدیمی تبریز را در نظر بگیریم این شهر درست باندازهٔ شهر بزرگ قاهره یالندن خواهدبود "[۳].

به عقیدهٔ اولیا در قرن ۱۷ تبریز دارای ۶دروازه بوده است :" دروازهٔ اوجان ، دروازهٔ سروان ،دروازهٔ سردرود ، دروازهٔ شام غازان ، دروازهٔ سرآو، دروازهٔ ری "[۴].

واین شهربه یازده‌محله‌تقسیم شده بود :" دمشقیه ، پل باغ ،میخواران ،زرجو،

---

۱ ــ اولیاء ص ۲۴۶

۲ ــ فیلیپ ص ۱۱۰

۳ ــ لابولای لوگوز ص ۸۷

۴ ــ اولیا ص ۲۴۶

شتربان ،دیک ،خیابان ،امیره‌قیز ، سرخاب ، چامنار ،ری ".[1] اولیاء در این شهر حدود ۱۰۷۰ خانه با نما و ساختمان خوب و تعداد قابل ملاحظه‌ای مسجد و بازار [2] و دویست کاروانسراو ۱۶۰ تکیه و خانه برای درماندگان میشمارد [3].

شاردن از ۹ محله و تقریبا ۱۵ هزار خانه و سیصد کاروانسرانام میبرد . [4]

در محلات مختلف‌شهر تعداد قابل‌ملاحظه‌ای مسجد دیده میشود . شاردن ۲۵۰[5]. واولیاء ۳۲۰ مسجد میشمارد ،مینویسد : بعضی از این مساجد میراث شاهان قدیمی است و برخی‌دیگرتوسط امراو شاهان ایران و ترک ساخته‌شده است .[6] به عقیدهٔ پل لوکا : " مساجد زیبای این شهر پوشیده‌از کاشی‌هائی است که‌دارای اشکال و نوشته‌های مختلف میباشند "[7] و بنابه نوشتهٔ اولئاریوس : " مساجد ایرانیان یعنی جائیکه‌هر روز برای عبادت به‌آنجا میروند بجای مدرسه نیز بکار میرود "[8] و اضافه میکند که " شهری نیست که در هر کوچه‌اش مسجدی ،و در حقیقت مسجد که بجای مدرسه است ، در هر کوچه‌اش مدرسه‌ای نباشد ". [9]

---

۱ — اولیا ص ۲۵۱
۲ — اولیاص ۲۸۴
۳ — اولیاء ص ۲۵۰
۴ — شاردن ص ۲۸۹
۵ — شاردن ص ۲۹۰
۶ — اولیاء جلد دوم ص ۲۴۸
۷ — پل لوکا ص ۲۷۱
۸ — اولئاریوس ص ۸۵۹
۹ — اولئاریوس ص ۸۵۹

سیاحین در مورد تعداد مساجد و مدارس نظریات مختلف دارند ولی تقریبا "همگی هم عقیده‌اندکه‌تبریزبخصوص‌دردوران‌حکومت‌غازان‌خان به علت وجودبناهاوساختمانهای باشکوه شهر قابل توجهی بوده‌است .

سیاح‌دیگری ؛ اشاره به دشمنی دو کشور (ایران و عثمانی) مینویسد : "آثاریکه ازقدیم در این محل دیده میشود نمودار بزرگی و شکوه شهر درگذشتهٔ است " و اضافه میکند " چون در این‌شهرمثل سایر نقاط ایران بناهاباخشت ساخته میشوند جای تعجب نیست که آثارشان دوام زیادی ندارد . بعلاوه ساکنین اینجاساختن‌ساختمان جدید را به تعمیر بناهای قدیمی ترجیح میدهند " .

علت‌ویرانیهای تبریز راعلاوه بروقوع‌زلزله‌که‌چندین‌بار دراین‌شهراتفاق‌افتاده[1] .

---

۱ ـ تبریزغالبا دراثر زلزله‌ویران شده است و بهتر است گفته شود که وجود زلزله یکی از خصوصیات‌این‌شهراست‌و تاریخ این شهر پراز زلزله است . در سال (۸۵۷میلادی) ۲۴۴ ه ، این شهربوسیله‌زلزله‌بکلی‌ویران شد بعدها بدستور متوکل خلیفهٔ عباسی دوباره‌آباد گردید . برای دومین‌بار یعنی ۱۹۰سال بعد باردیگر زلزله‌ای در سال ۴۳۴ه‌این شهر را ویران‌کرد .شدت این زلزله‌را ناصر خسرو .حمدالله مستوفی‌ودیگران‌نوشته‌اند : قطران شاعر معروف‌شعری نیز برای آن گفته است . عقایدی‌است که در این زمان تبریز بزرگترین وزیباترین شهر تمام دنیا بود .

دیگرزلزله‌های‌سهمگین‌وشدید در سالهای ۱۶۴۱ ، ۱۷۲۲ ، ۱۷۸۰ ، ۱۸۵۴ ، ۱۸۵۶ ، ۰۰ بوقوع پیوسته‌است و سبب کشته شدن عدهٔ زیادی ازساکنین‌این‌شهر و ویرانی آن گردیده است . و اگر بناهاو زیبائیهایی نیز از دست دشمن و جنگهای بین دو کشور ایران و ترک درامان‌مانده‌بود بوسیلهٔ‌این زلزله‌هاویران‌واز بین رفتند و باید اضافه کردکه تقریبا روزانه یک‌زلزله البته‌باقدرت ضعیف در این شهر بوجود میآید و تصور میکنند علت آن موقعیت و نزدیکی تبریز به کوههای آتشفشان سهند میباشد .

باید در اثر جنگهای ممتدبین ترک و ایران دانست .و در حقیقت این شهر از زلزله ،سیل وجنگ‌زیانهای‌فراوانی دیده‌است مثلافیلیپ یکی از سیاحان در آثار خود در مورد خسارات ترکها و زیانهای ناشی از زلزله در این شهر مینویسد : " موقعیکه من هنوز در شرق بودم تبریزباردیگر توسط ترکها تسخیرو غارت و تقریبا ویران شد " و " پس از مراجعتم شنیدم که این‌شهرتماما ویران و تقریبا از بین رفته‌است " و نیز اضافه میکند " که یکی از مبلغین مذهبی که تازه از ایران مراجعت‌کرده میگوید در اثر زلزله‌ای فوق‌العاده شدید که در این شهربه وقوع‌پیوست تعداد زیادی از منازل ویران‌شد ؛ چنین‌است وضع رقت بار این شهر اصیل و زیبا ".[۱]

تبریزدرقرون‌مختلف نظرفاتحین‌رابخودجلب‌کرده‌است‌وبه علت موقعیت‌جغرافیایی‌این‌شهر که مانند قلعه‌ای‌بوده‌در برابر حملات ترکها به ایران ،ویرانیهای زیادی بخود دیده‌است .

توماس‌هربرت درمورددشمنی‌بین‌ایران‌وترک‌و چپاول و غارت تبریز خواه‌توسط سلیم امپراطورترک‌که "به‌آنجالشگری نیرومند فرستاده "وخواه‌توسط سلیمان‌که "در تعقیب سلطان سلف‌خود تمام شهررابه آتش وخون کشیدو به طریقی که مدت چندین روز شعله‌های آتش خاموش‌نمیشد "و نیزحملات مختلف دیگر لیست قابل توجهی میدهد . و اضافه میکند که " این شهر در ۱۵۳۴ میلادی توسط ترکهاودر ۱۵۸۵توسط عثمان و ژنرال لشگرآمورات (Amurat III)[۲] که‌بابی عدالتیها باعث ایجاد وحشت‌بین مردم شده‌بود بکلی‌ازپا درآمدوویران‌شد "[۳] درآثارجهانگردان دیگرنیز نوشته‌هائی شبیه مطالب‌بالا دیده‌میشود

---

۱ ــ فیلیپ ص ۱۱۰

۲ ــ منظور سلطان مراد سوم است

۳ ــ توماس هربرت ، ص ۳۱۴ ــ شاردن ، ص ۲۹۶

شاردن بااشاره‌کردن به‌انهدام مکررشهر توسط امرای ترک مینویسد : " قصور شاهان وتمام آثاروساختمانهای بزرگ و زیبا بکلی خراب شد " . و اضافه میکند علاوه بر این گستاخی‌ها وبیرحمی‌ها ، سلیم امپراطورترک‌از این شهر "عنایم زیادو سیصد فامیل هنرمند و صنعتگر که بیشتر ارمنی بودند بهمراه بردو آنها را در قسطنطنیه مستقر ساخت "[۱] .

دراین‌جا لازمست به‌علل اختلاف و دشمنی چنین بزرگ بین دوکشور مسلمان (ترک و ایران) اشاره مختصری شوه .

یک خطر جدی که ایرا ن را تهدید میکردو میبایستی بهر طریق‌ممکن‌رفع شود وجود ترکهاو خطر آنها بودکه اززمان فتح‌قسطنطنیه (سال ۱۴۵۳) بنای امپراطوری بزرگ و با قدرت‌اسلامی‌راپی‌ریزی کرده بودند وسلاطین آن خود را "خلیفه" یعنی جانشین پیغمبر وریاست‌کل‌مسلمانان‌میخواندند و میخواستند همهٔ‌کشورهای اسلامی را تحت حکومت خود درآورند . صفویان جهت مقابله با این قدرت از اختلافیکه اززمان وفات حضرت محمددر موضوع‌جانشینی‌وی بین پیروانش پیدا شده بود استفاده کردند . شاه اسماعیل تشیـع‌را مذهب رسمی‌امپراطوری خود اعلان کرد و این عمل در نقاط مختلف حتی در آذربایجان و تبریزانقلابی بپاکردولی این‌مذهب بالاخره‌باز وروقدرت مورد قبول قرار گرفت و همین امر سبب‌تحریک‌پیروان مذهب‌تسنن شدوازجانب‌آنهاتعقیب جدی شروع گردید و بدین طریق‌دشمنی‌عظیمی‌بین‌ایندوملت بوجودآمد . درآرشیوموزهٔ توپ قاپو سرای استانبول تحت‌شماره ('E . 6401" و "E.5960 ' نامه‌هایی‌وجود دارد که توسط حمزه افندی‌نامی نوشته شده است . در این نامه‌ها دشمنی‌ترکها بر ضدشاه اسماعیل و قشونش قزلباش ، کاملا به چشم میخورد . قسمتی از آن نامه‌ها چنین است :

---

۱ ـ شاردن‌ص ۲۹۶

"بونلرک‌حالی‌کافرلرحالندن‌اشدواقبح‌در . . . بالجمله بوطایفه‌هم‌کافرلروملحدلردر وهم اهل فساد در؛ ایکی جهتدن قتل واجبدر " .[۱]

و همانطوریکه‌قبلااشاره شد، تبریز بعلت موقعیت جغرافیایی خود همیشه موردرقابت بین دو کشور ترک‌و ایران بوده که به نوبت آن را در تصرف داشتند . و طبق نوشته‌های دیگران‌میتوان‌فهمیدکه‌این‌شهر پراز بناهای مهم و زیبابودکه در جریان این‌جنگ‌هاویران شده است .

آنتونی‌دوگووآبدشمنی‌ونفرت موجود بین دوملت اشاره کرده مینویسد : درموقعیکه شاه‌عباس پس از سی‌سال دوباره تبریز را مسخر شد : ساکنین تبریز با شادمانی و سرور به پیشوازشاه‌میرفتنددرحالیکه‌برای سربازان شربت خنک کننده و برای اسبهایشان علوفه میبردند .وعدهٔ زیادی از اهالی برای بزرگداشت این امر مهم سرترکها را برای شاه هدیه میبردند؛ ترکهایی‌که‌داماد یابرادر زن آنها بودند یعنی کسانی بودند که مدتها با دختر یاخواهر آنها عروسی کرده بودند؛ و آنچه که فوق‌العاده تعجب آور مینمود اینکه مادرها فرزندان خودراکه از پدران‌ترک بدنیا آمده بودند؛میکشتندچون میگفتنددرست نیست که‌حتی‌خاطره‌ای‌ازچنین‌نسل‌شیطانی‌باقی بماند .بدین‌ترتیب کینه و عداوتی که ایرانیان به‌ترکها داشتند فوق‌العاده بوده است "[۲].

طبق نوشته سیاحین ،بناهایی‌که توسط ترکها ساخته شده بود اگر هم ویران نمیشد بلااستفاده و متروک‌باقی‌میماند . تاورنیه در این زمینه مینویسد : در میدان بزرگ تبریز مسجد زیبایی‌بامدرسه‌وقصرکه‌متعلق به‌اهل تسنن و پیروان عمر بوده وجود دارد که‌متروک

---

۱ ـ آرشیو شماره (E. 5960) موزهٔ توپ‌قاپوسرای استانبول

۲ ـ آنتوان دوگووآ ص ۲۲۵

و در حال ویران شدن است.[1] و در جای دیگر کتابش اشاره میکند "۴ یا ۵ مسجد بزرگ و مرتفع راگذاشته‌اندو‌ویران‌شود. عالی‌تروزیباتر از همه مسجدی است دردروازه اصفهان که ایرانیان‌آن‌را متروک‌گذاشته‌اند و مانند یک مسجد رافضی ناپاک میدانند چون بدست اهل تسنن "بازماندگان عمر" ساخته‌شده‌است "[2]. تمام‌این‌علل‌باعث‌ویرانی‌وازبین رفتن بناهای‌زیبای‌شهرشده‌است‌وبهمین‌دلیل‌تبریزقرن ۱۷ قابل‌مقایسه‌با تبریزدرقرون‌گذشته‌نبوده است‌وبهمین‌جهت‌است‌که‌درکتب‌سیاحین‌چون‌گارسیاچنین‌میخوانیم : "شهرزیباوبزرگ‌تبریز شهریکه‌حالاویران‌شده‌است "[3]. وشاردن‌که‌میگوید : "من‌درتبریزقصوروم‌نازل‌زیبای‌زیادندیدم"[4].

سیاحین‌درضمن‌اشاره‌به‌آثارتاریخی‌شهرتبریزازمسجد زیباوبزرگی‌که‌در پایان‌قرن نهم‌سال (۸۷۸ه) توسط‌جهانشاه‌پادشاه ایرانی‌ساخته‌شده‌است‌نام میبرند. اولیاء ازساختمان این مسجد تعریف کرده‌مینویسد: این شاهکار معماری است‌وکسیکه به‌این‌مسجد وارد‌میشود بعلت زیبایی‌این‌ساختمان‌بآسانی‌دل‌ازآن نمیکندو نمیخواهد خارج شود. "[5] دیوارهایش ازخارج مانند داخل مزین به‌آجرهای‌لعابی‌برنگ براق است‌ونمای در ورودی‌خیلی بلندتر ازطاق‌کسری است "[6]. تاورنیه‌توصیف مبسوطی ازاین مسجد برای‌ما‌میدهد و میگوید : " ساختمانی‌است‌باترکیبی‌زیباکه‌در سرراه‌قرار دارد؛ ازبیرون‌باکاشیهای‌لعابی برنگهای مختلف‌وازداخل‌بانقاشیهایی‌بسبک‌اسلامی‌واعدادوحروف‌زیاد‌عربی‌به‌رنگ‌طلایی‌یافیروزه‌ای زینت یافته است؛ در دوطرف سر در دو مناره یا برج بسیار بلند ولی با قطرکم قراردارد که‌درهرکدام پله‌هایی بکار گذاشته شده‌است؛ این‌مناره‌ها نیز مانند ساختمان مسجد با

---

۱ ــ تاورنیه ص ۵۸

۲ ــ تاورنیه ص ۵۸

۳ ــ گارسیا ص ۱۷۶

۴ ــ شاردن ص ۲۸۹

۵ ــ اولیاء ص ۲۴۹

۶ ــ اولیاء ص ۲۴۹

آجرهای لعابی پوشیده شده است . این ساختمان مانند تمام ساختمانهای زیبای ایران با گنبدی‌بشکل عمامه که‌ایرانیان خود بر سر میگذارند ،تمام شده است ". [1]جالبترین قسمت ساختمان دری است از سنگ سفید براق "به‌بلندی۲۴پاو به عرض۱۲پا " در هشتی مسجد است که از آنجا وارد قسمتی که‌گنبد بزرگ قرار داردمیشوند . این گنبد نیز ۳۶ پا قطر دارد که‌برروی ۱۲ ستون‌بلند مربعی قرار گرفته است . "

در نوشته‌های‌دیگران‌نیز توصیفات مشابهی دیده‌میشود ولی هیچکدام اسم‌مسجد را نمینویسند : "ایران‌دراین‌شهربناهای‌زیبایی‌را ازدست داده‌است ،بناهائیکه بنظرنمیرسد مانندآنهاباردیگرساخته‌شود .این‌بناهابمانند کریستال در مقابل شیشه میمانده‌است " [2].

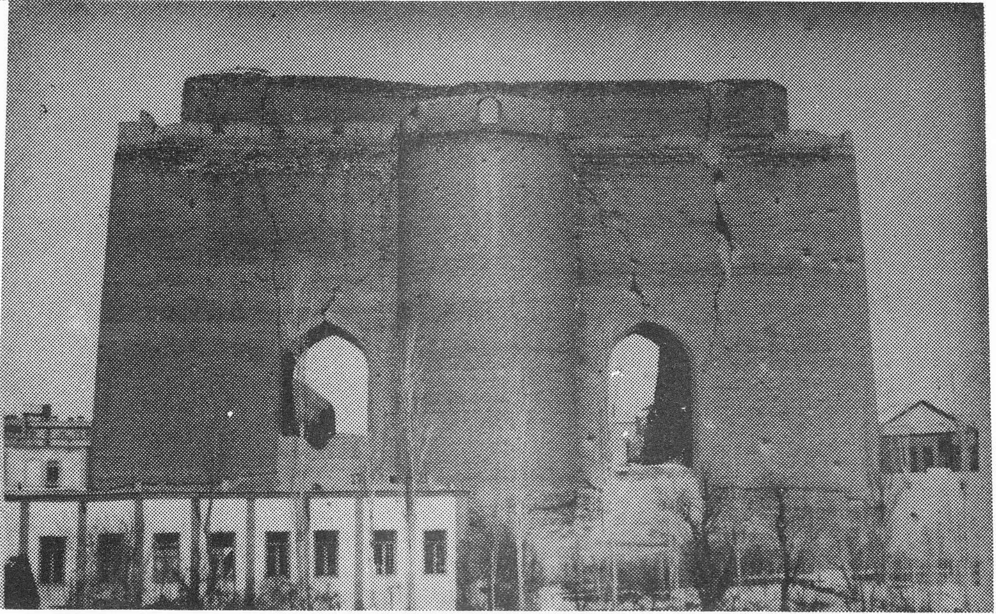
پوله ازمساجد دیگری که دیوارهایشان از داخل و خارج " با کاشیهای لعابـــــدار، درخشان به‌رنگهای مختلف مزین .شده اند تعریف‌میکند ،بدون اینکه نام این مساجد را بیاورد .

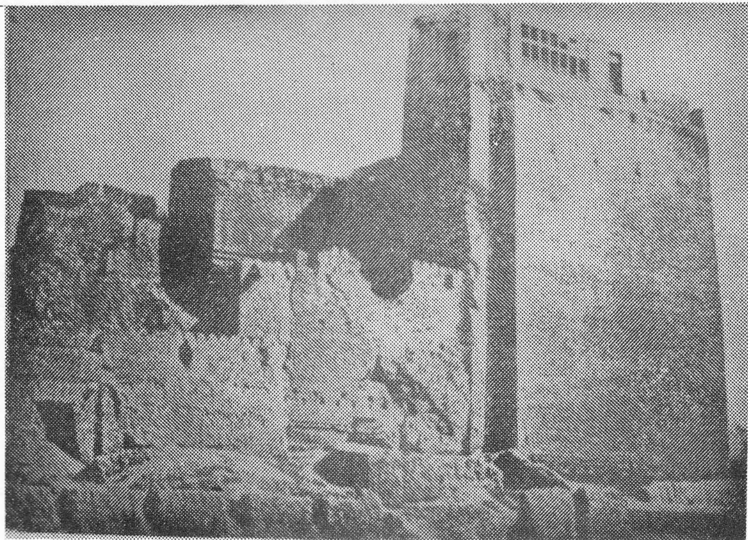
مسجدیاقلعهٔ علیشاه[3] ساختمان‌دیگری است‌که نظر جهانگردان را جلب کرده است . درکتاب‌شاردن‌تفسیر فوق‌العاده‌زیبایی از این اثرتاریخی‌می‌بینیم ؛ به‌عقیدهٔ وی این بنا

---

۱ — تاورنیه ص ۵۸ ۲ — پوله ص ۱۶۰

۳ — ارک علیشاه بین سالهای (۷۱۸ — ۷۳۷) توسط تاج‌الدین علیشاه وزیر غازان خان و باکمک‌رشیدالدین‌وزیردیگرغازان‌ساخته شده است . در حال حاضر این بنا "ارک" نامیده میشود . در قرن ۱۹ این‌بنا به منزلهٔ انبار نگهداری غله جهت لشکریان مورد استفاده بوده است ، در اطراف این اثر تاریخی‌ساختمانهای نظامی وجود داشت .امروزبلندترین ساختمان‌تبریزاست‌ولی‌فقط چنددیوارقلعه‌ازآن‌باقی است . در ۱۹۲۵ میلادی درپای این قلعه باغ‌ملی احداث شدکه در شرق آن نیز سالن‌بزرگ تئاتر ساخته شده است .

دومنظره از ارک علیشاه

تقریبا ویران شده ولی قسمت داخلی " جائیکه مردم برای‌نیایش به آنجا میروند " مرمت شده‌است .وبرجهای‌بلند این ساختمان اولین چیزی است که در راه ایروان به چشم می‌خورد "این مسجد چهارصد سال پیش توسط خواجه علیشاه وزیر سلطان غازان خان که‌در تبریز اقامت داشت ساخته شده است [۱].

مجموعهٔ دیگری‌از بناهای جالب برای سیاحین شام غازان‌میباشد با اینکه ویـــران شده است [۲].

اولیاء در این مورد مینویسد : [۳] " من با سواران زیادی برای دیدن شام غازان رفتم ، به‌علت شباهت این ناحیه‌با شام‌آنجا را شام غازان نامیده‌اند و اضافه‌میکند: غازان خان در این ناحیه برای‌خودمقبره‌ای‌باشکوه‌بناکردوجهت‌ساختمان‌آن‌مهندسین زیادی از ممالک‌مختلف "ایران ، عرب ، هند ، وغیره "جمع‌نمود .این‌مقبره‌شبیه غلطه در قسطنطنیه است . ولی در اثر زلزله ویران ـده‌است ".

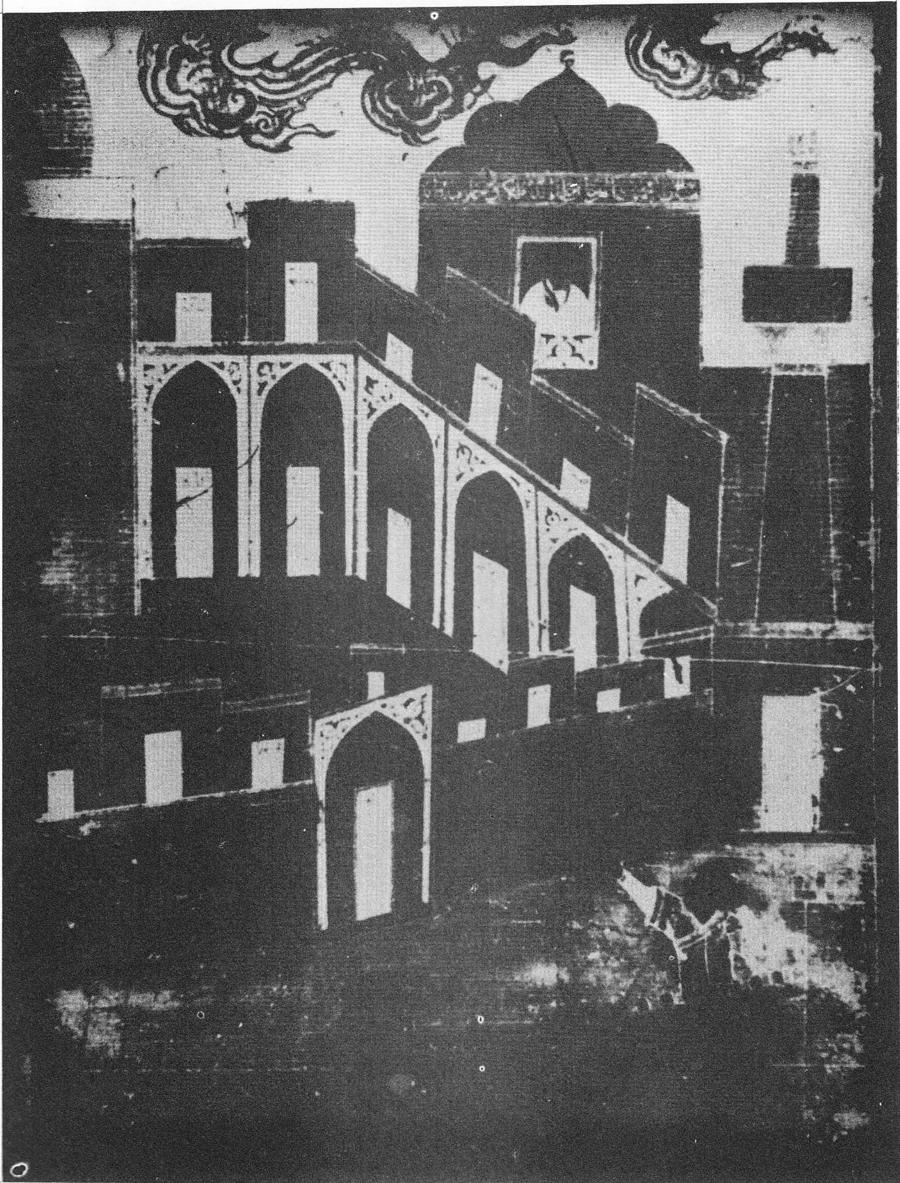
شاردن‌مینویسد : "ازمقبرهٔ غازان هنوز برج بزرگ ویران شده‌ای باقی است آن را

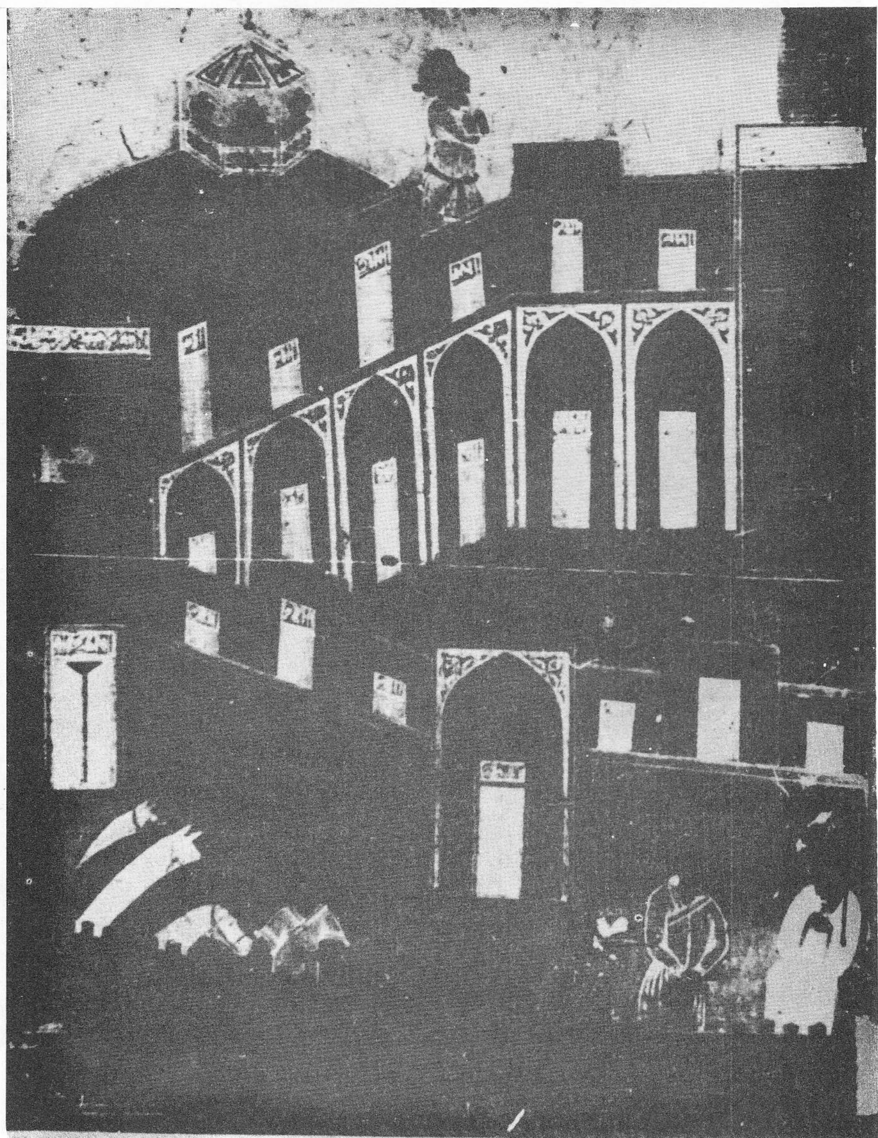
۱ ــ اولیاء ص ۲۴۹

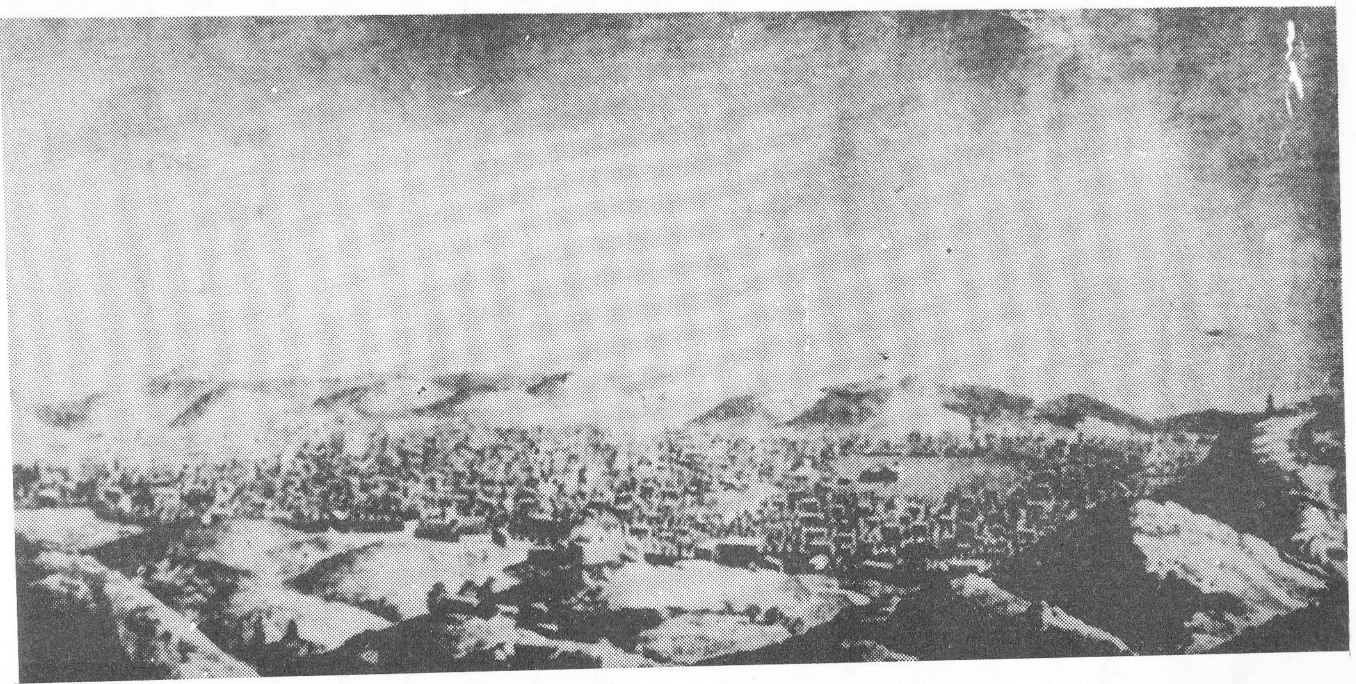
۲ ــ اولیاء ص ۲۵۰

۳ ــ این اثر بادیوارهای‌ضخیم و بلند توسط سلطان غازان‌خان در سال ۷۰۲هـ ساختـــه شده‌است؛ شامل‌چندین ساختمان دیگر :مسجد ، مدرسه ، کتابخانه ،حمام ، رصد خانه ، صومعه و مقبره سلطان غازان بوده است . این ناحیه در اثر زلزله تماما " ویران شــــده و امروزه جز تل خاک و آجر چیزی‌از آن باقی نیست .

شهری باحصار محکم و منارەهاومساجد و تصویری‌از غازان خان رشیدالدین‌درجائیکه از شام غازان صحبت میکند این تصویر و تصویر صفحه بعد را آورده بدون اینکه در پای آن چیزی اضافه کند . آیا میتوان تصور کرد که این تصویری است از شام غازان ؟

نقشه‌تبریز ازنظر شاردن

به نام "مناره غازان خان" مینامند "[۱].

شاردن ازمسجد دیگری به‌نام " استاد شاگرد [۲]. که نصفش ویران شده است تعریف میکند . این مسجد سیصد و بیست سال پیش توسط امیر شیخ حسن ساخته شده است ، به عقیدهٔ شاردن زیباترین‌مسجد تبریز است که تمام قسمتهای آن از داخل و خارج زینت داده شده است [۳].

درکتب سیاحان دیگرمانند اولیاء ازساختمانی در شمال شرق شهر و درپای کوهستان عینال‌زینال [۴]. به‌نام رشیدیه‌نام برده شده‌است . بنای این ساختمان نیز به وزیر سلطان غازان خان نسبت داده میشود [۵].

---

۱ ــ شاردن ۲۹۰

۲ ــ مسجدی است در محله مهاد مهین درجای مسجد سلیمانیه ، یکی از بناهای فوق‌العاده قدیمی تبریز است‌که در اثر زلزله خراب شده و توسط شیخ حسن چوپانی در سال ۷۴۵ هـ بنام سلیمان پسر کوچک هولاکو تعمیر شده است . این مسجد استاد شاگرد نامیده میشود زیرانمای دروکتیبهٔ مسجد توسطعبدالله صیرافی خطاط معروف و شاگردش نوشته شده‌است بعد از زلزله این مسجد توسط عباس میرزا شاهزادهٔ قاجار تعمیر یافته است .

۳ ــ شاردن ص ۲۹۰

۴ ــ کوه عینال زینال (کوه عین‌علی) در شمال شهر ، با ارتفاع۱۸۰۰ متر قرار دارد . رشته جبال کوچکی است که جبال‌قره داغ را به جبال سهند در جنوب تبریز متصل میکند .

۵ ــ اولیاء ص ۱۵۳ = شاردن ص ۲۹۰

اولیاء علاوه براین که نام چندین مسجد ویران شده از جمله : مسجد زینده ، مسجد اوزون حسن . [۱] . که تمام از کاشی ساخته شده‌اند نام برده مینویسد : مسجد اوزون حسن شاهکار معماری است [۲] .

اولیاء در این شهر به مساجد زیاد دیگری نیز اشاره میکند که هنوز مـــورد استفاده‌اندو در بین‌آنهامسجد شاه عباس ، و شاه مقصود و یکی دیگر راکه نامش رانمی‌نویسد تحسین میکند : در بارهٔ مسجد فوق‌الذکر فقط از بزرگی ساختمان آن که از آجر و دارای ۲۰۰ ستون است صحبت میکند [۳] .

سیاحین همه درمورد ساختمانی قدیمی که در بالای کوهی قرار دارد منفق‌القولند بعضی تصورمیکنندکه‌این ناحیه در قدیم کلیسا بوده‌که " پیروان محمد " آن را تبدیل به مسجد کرده‌اند . [۴] .

از وسط این شهر رودخانهٔ کوچک یاسیلابی میگذرد [۵] . شاردن مینویسد : این یک

---

۱ ــ این مسجد در قرن ۹ هـ در زمان سلطان حسن‌آق‌قویونلو (اوزون حسن) با کاشی و مرمرهای سفید ساخته شده است . پس از خرابی در اثر زلزله دوباره بدون در نظر گرفتن کمترین خصوصیات هنری تعمیر شده است .

۲ ــ اولیاء ص ۲۴۹

۳ ــ اولیاء ص ، ۲۵۰

۴ ــ تاورنیه ص ، ۵۸

۵ ــ امروزه مهران رود یامیدان چایی نامیده‌می شود . نهر کوچکی است که در وسط شـــهر جاری و به رودخانه دیگری که آجی چای نام دارد می‌ریزد . این نهر در طول تابستـــان خشک است و آب آن جهت آبیاری مورد استفاده قرار میگیرد .

رودخانهٔ کوچکی است‌که" Sqin gtcha " خوانده‌میشود واز وسط شهر میگذرد". و غالبا "دراثرطغیان‌خسارات زیادی به بار میآورد و خانه‌هایی که‌در اطراف قرار دارند با خودمیبرد" [۱]

به‌نظرتاورنیه‌این رودخانه " Schein - Koie " نامیده میشود و"نه‌پل برروی آن بسته شده که هرکدام‌فقط یک‌چشمه دارند ". [۲] تاورنیه نیز مانند شاردن اشاره به خسارات این رودکرده مینویسد :" وقتی آب آن زیاد میشود قسمت بزرگی از شهر را در خود غرق میکند " این رودخانه به رودخانهٔ دیگری که در فصول بارانی و در زمستان " ازرودخانهٔ سن‌درپاریس‌کم عرض ترنیست " [۳] می‌ریزد . آب آن به علت عبور سیلابهایی که‌اززمینهای شوره زار میگذرند و به‌آن ملحق میشوند خیلی‌شور است و بهمین جهت ، "آجی‌چای" [۴] یعنی تلخ و شور نامیده میشود .

---

۱ - شاردن ص ۲۸۹

۲ - تاورنیه ص ۵۸

۳- شاردن ص ۲۵۹

۴ -رودخانهٔ‌آجی‌چای(A mere)به طول ۱۶۰ کیلومتر از کوههای‌سبلان (۴۸۴۴متر) سرچشمه میگیرداز شمال شهر تبریز گذشته درنزدیکی‌دهکدهٔ گوگان‌به دریاچهٔ رضائیه می‌ریزد . شعبات مهم این‌رود :گوگان‌رود و مهران‌رود است . آب آجی‌چای‌همانطوریکه سیاحان‌نوشته‌اندشوراست زیرا در فصل بارانی سیلابهایی از زمینهای‌شوره‌زار اطراف میگذرند و به‌این رودخانه میریزند و بهمین جهت زیاد قابل استفاده نیست وتبریز باغهای زیبای خود را مدیون شهرهای کوچکی است که از کوههای سهندسرچشمه‌میگیرند.

اولیاء علاوه بر رودخانه‌های فوق‌الذکر از ۹قنات زیر زمینی و تقریباهفت هزار چاه با ۴۰تا ۵۰مترعمق‌دراین‌شهر نام میبرد . اولیاءآب شیرین این قنوات را تحسین میکند[1]

به عقیدهٔ اکثر سیاحین ، تبریزآب و هوای‌سالم و خوبی دارد . به نظر اولئاریوس " هوای شهر تبریز به قدری خوبست که به ندرت در آنجا مرضی شیوع می‌یابد و میگویند که اگرمریضی به این شهر بباید بدون دوا درمان می‌یابد ".[2]پوله در این مورد چنین‌عقیده‌دارد : "هوای‌این‌شهر به‌قدری‌خوب است‌که من مانند آن را جایی ندیده‌ام[3]" اولیاء ضمن‌تعریف‌از هوای خوب آنجا مینویسد : " اگر کسی هوای‌خنک این شهر را تنفس کند یاآب شیرین‌آنجا را بنوشد از تمام بیماریها خود را نجات خواهد داد ". هوای این شهر همیشه خوب و سالم‌است " نسیمی در این شهر است که به ساکنین آن عمر طولانی می‌بخشد و به این دلیل در این شهراز مریضی و تب خبری نیست و اهالی آن میتوانند تاصد سال باعقاید ارسطوعمر کنند[4] ".

زمستان سردش توام‌باریزش فراوان برف بوده ومدت فصل سرماطولانی است ؛ زیرا شهر از شمال و جنوب در دامنهٔ کوه قرار دارد و قله کوههای اطراف مدت ۹ ماه‌از سال پوشیده‌از برف است[5] .هوای‌این‌شهر سردو خشک ولی خیلی خوب و سالم است بهمین جهت انسان دارای اعصاب راحتی است .

---

۱ — اولیاء ص ۲۵۳

۲ — اولئاریوس‌ص ۷۸۷

۳ — پوله ص ۱۶۰

۴ — اولیاء ص ۲۴۶ — ۲۵۳

۵ — شاردن ص ۲۹۲

آسمانش ابری است وتقریبا هر صبح وعصر باد میوزد و هوابه جز تابستان در بقیهٔ فصول‌می‌بارد [۱] . تابستان‌به علت همسایگی‌باکوههای سهند [۲] ونیز وجود باغهای متعدد در اطراف شهر معتدل است .

در این دوران‌چندین پارک ملی در داخل و باغ های متعددی در اطراف شهر قرار داشت . اولیاء از باغ ملی به نام " شاه یعقوب " تعریف میکندو بنابه عقیدهٔ وی خیلی معروف‌است [۳] . می‌نویسد . . بهترین‌گردشگاه ساکنین این شهر ناحیه‌ایست‌که در پـــا ی کوهستان سرخاب‌قرارداردوتمام شهرتادریاچه‌رضائیه زیر پای آدمی است [۴] . بعلاوه‌تقریبا " تمام‌منازل‌را باغچه‌هایی‌احاطه کرده است . پل لوکامی‌نویسد : " هر ایرانی منزل شخصی وباغچه‌شخصی‌دارد " . پل‌لوکادراین شهر تعداد خانه‌ها رانزدیک ۲۰ هزار مینویسد [۵] " به عقیده‌ا تاورنیه . . منازل‌تبریز از خارج‌هیچ نوع زیبایی ندارند ، ولی از داخل تمیـز و تا حدودی‌تزئین یافته میباشند [۶] .

---

۱ – شاردن ص ۲۹۲

۲ – کوهستان آتشفشان سهند در ۵۰ کیلومتری جنوب شهر قرار دارد سه‌قلهٔ‌خیلی بلند و پوشیده‌ازبرف‌در فاصلهٔ ۱۰تا ۱۲ کیلومتر از هم‌ردیف کشیده‌اند و بلندترین ارتفاع آن ۳۷۰۰متراست . تمام دوراین‌رشته جبال‌پراز آبهای‌معدنی گرم و سرد است این کوه‌سرچشمه رودهای‌متعددی‌است و شهر تبریز نیز بوسیلهٔ رودهای‌جاری از همین کوه مشروب میشود .

۳ – اولیاء ص ۲۵۴

۴ – اولیاءص ۲۵۴

۵ – پل‌لوکا ص ۲۷۱

۶ – تاورنیه ص ۵۸

پوله‌مینویسد: منازل‌این‌شهر بیشتر از خشت ساخته شده‌اند تنها مساجد و چندین ساختمان‌دولتی‌ازآجرساخته شده‌اند و گاه با آجرهای چینی نما (کاشی) زینت‌یافته‌اند[1]" تاورنیه‌دراین مورد اطلاع زیادتری میدهد ومی‌نویسد: " ساختمان‌ها اکثرازآجرهائی که‌باگرمای‌آفتاب پخته‌اند (خشت) ساخته شده‌اند و منازل بیشتر یک یا دوطبقه هستند. بام‌ساختمانها به شکل تراس بوده‌از داخل‌قوسی‌شکل‌اند. این ساختمانها را بامخلوط خاک و کاه اندود میکنند و با آهک سفید مینمایند[2]".

درمحلات‌مختلف‌شهر تعدادی‌حمام و بیمارستان می‌بینیم چیزیکه‌در این‌دوران خیلی‌کمیاب بوده‌است.

به‌عقیدهٔ اولیاء ". تعدادحمامهای‌خیلی‌تمیز این شهر به بیست میرسید و معروفترین آنها عبارت‌بودنداز: جهانشاه ، ری ، پشت کوشک..."؛اولیاء در حدود هفتصد حمام خصوصی و شخصی که‌از کاشی ساخته شده‌اند در این‌شهر نام میبرد[3]. تاورنیه و شاردن نیز در این مورد با اولیاء هم عقیده‌اند ولی رقمی بدست نمیدهند[4]. شاردن در این شهر از ۳ بیمارستان‌نام میبرد که" بقدر کافی تمیزند و به بیماران توجه کافی‌میشود ؛در این بیمارستانها کسی رابستری نمیکنند ولی روزانه‌برای مراجعین دووعده‌غذامیدهند[5].
در آثارمختلف‌سیاحان‌ازمیدان‌بزرگی در وسط شهر نام برده شده است به عقیدهٔ شاردن

---

۱ - پوله ص ۱۶۰

۲ -تاورنیه ،ص۵۸

۳ - اولیاء ص ۲۵۴

۴ - شاردن ص ۲۸۹= تاورنیه ص ۵۰

۵ - شاردن ص ۲۹۱

میدان تبریز شاید بزرگترین میدان در دنیا باشد : جایی است که ترکها به آسانی در جنگها سپاه سی هزار نفری خود را در این میدان صف آرائی میکردند . این میدان روزها به منزله بازار فروش " انواع آذوقه به قیمت کم "بوده [1] " اولیاء این میدان را میدان مسابقه اسب دوانی یا چوگان بازی نوشته است [2]. چون جمعه‌ها و روزهای جشن در این میدان برنامه‌هایی اجرا میگردید . شاردن میگوید : " این میدان عصرها از انبوه جمعیت که برای وقت گذرانی و تفریح می‌آیند موج میزند [3] " .

شاردن هم چنین از میدان بزرگ دیگری که در جلو قصر ویران شده‌ای به‌نام قصر جعفر پاشا قرار دارد سخن میگوید . این میدان ، " میدان سخنرانی این قصر بوده است "[4] .

تبریز شهر مهم مرکز بزرگ تجارت ، که توانسته بود به زودی مصائب و خرابیهای حملات دیگران راجبران کند ، و از اواخر قرن سیزده‌میلادی علاوه بر تجار بزرگ خارجی ، میسیونرهای مذهبی رانیز جلب کرده بود ، به نظر میآید که میتوانست بهتر از دیگر شهرها پایتخت بزرگ و مهم کشورش گردد " ، شاردن مینویسد : " سال ۸۹۶ هـ (۱۴۹۰ میلادی) موقعی که شاهزادگانی از دودمان شیخ صفی ایران را مسخر شدند دربار امپراطوری را از اردبیل موطن اصلی خود به این شهر بردند "[5]. ولی تبریز بدلیل موقعیت جغرافیایی خود همیشه باعث دشمنی و جنگ بین ترک و ایران بود و نمیتوانست عنوان

---

۱ — اولیاء : ص ۳۵۶

۲ — شاردن ص ۲۹۰

۳ — شاردن ص ۲۹۱

۴ — شاردن ص ۲۹۶

۵ — شاردن ص ۲۹۶

پایتخت را داشته باشد . و همانطوریکه قبلا اشاره شد این شهر بکرات توسط ترکها فتح شده و دوباره بتصرف ایرانیان در میآمد : سلیم سلطان عثمانی در سال ۱۵۱۴ م آن شهر را گرفت ولی مدت زیادی درآنجا نماندو طبق نوشتهٔ شاردن "ازآن شهر غنائم و ثروت زیادی باخودبرد بعلاوه سه هزار فامیل هنرمند کهبیشتراز ارمنیان بودند بهمـــراه خود به قسطنطنیه بردو و درآنجا سکنی داد"[1]. باز در همین کتاب میخوانیمکه کمـــی پس ازحرکتسلطانسلیم " بیشتراهالی تبریز قیام کردند و ناگهان بر سر ترکها ریختند و کشتارو خونریزی عجیبی به پاکردند و شهر را متصرف شدند "[2]. آنتوان دوگووآ نقـل میکند که درسال ۱۵۳۰ میلادی سلطان سلیمان "در تعقیب عملیات سلف خود " ژنرال خودابراهیمپاشارابه این شهر فرستادکه کاملا " آن جارا ویران کرد . وبه عقیدهٔ شاردن "ابراهیمپاشا ژنرال سلیمان بزرگ انتقام ظالمانهای از قیام ۱۵۴۸ م گرفت"[4]. و عثمان ژنرال کهتوسط سلطان مراد (Amurat) فرستادهشدهبوددوبارهشهررامتصرفوآن راغارت کرد سال ۱۵۸۵ م : و این لشکر کشی مدت ۱۸ سال طول کشید "[5].

موقعیتنظامی و قتل و غارتها و جنگهای بزرگ کهدر این شهر به وقوع پیوست مانع از این بودکه در این دوران این ناحیه پایتختشود . شاه طهماسبشاه ایران مجبور شد "دربارشاهی خود را بهشهرقزوین که در این دوران شهر بزرگی بود ببرد " .

---

۱ ـ شاردن ص ۲۹۶

۲ ـ آنتوان دوگووآ ص

۳ ـ شاردن ص ۲۹۶

۴ ـ شاردن ص ۲۹۶

۵ ـ آنتوان دوگووآ ص ۳۲۰

بطورکلی تاریخ سیاسی تبریز در این قرن فقط در جنگ بین دوکشور خلاصه میشود . در آغازقرن ۱۷ تبریز که در تصرف ترکها بودحکمرانی ترک به نام علی پاشا داشت که در عین حال " سردار سپاه ترک در تبریز " نیز بود ؛ درسال ۱۶۰۳ سپاهیان شاه‌عباس دروازه‌های شهررا بطورناگهانی گشودند ، "وباسپاهیانی کم‌ولی بامهارت‌وهوشیاری‌و شجاعتی غیر قابل‌تصور "[1] شهر را مسخر شدند . آنتوان دوگووآ سپاه ترکها را حدود صدهــزارو سپاه شاه عباس را ۶۲ هزار مرد مینویسد ، و اطمینان میدهد که‌دختر شاه‌طهماسب خاله‌ٔ شاه‌عباس اورا وادار به چنین یورش‌مهم کرد . و باز بنابگزارش آنتوان‌شاه عباس "دوباره در مدت کمی تقریبا" تمام‌ایالت را متصرف شد و حکومت‌آن را به‌پیربوداق خان داد " پستی‌که در آن دوران فوق‌العاده‌مهم بود . [2]

به‌عقیده‌شاردن‌ایران‌به‌چهار منطقه‌ٔ اصلی : عراق ، فارس ، آذربایجان و خراسان تقسیم‌میشودو "حکمران‌شهر ستان تبریز اولین حکمران مهم حکومتی است"[3]. در نوشته جهانگرد دیگری چون‌دولیه‌دسلاندر نیز به همین امر اشاره میشود : " حکمران ایالــت آذربایجان‌بایستی‌اولین مقام حکومتی در ایران باشد "[4]. وبرای اینکه اهمیت این پست بهتر معلوم شود کافی است به نوشته‌ٔ تاورنیه نیز توجه شود که مینویسد : نام‌آنهائیکه نمایندگان‌شاه یاشاهزاده‌ای هستند و هم چنین تمام مسافرین و تجار یادیگر افراد که‌به ایران‌می‌آیندو برنامه‌ٔ ملاقات باشخص شاه را دارند می‌بایست‌در موقع رسیدن به ایروان

---

۱ ـ آنتوان دوگووآ ص

۲ ـ آنتوان‌دوگووآ ص ۲۸۷

۳ ـ شاردن ص ۲۹۸

۴ ـ زیبایی ایران ص ۱۵

شهر مرزی ایران و تبریز که مهمترین شهر این کشور است اول اطلاع به حکمرانان ایـــن نواحی‌بدهند تا به اطلاع دربار شاهی برسد و این یکی از وظایف عمدهٔ آنهاست "[۱].
در هریک‌ازاین‌ایالات بزرگ‌بیگلربیگ‌هایی (حکمران بزرگ ــ حکمران حکمرانان) در صدر کار هستند که تعداد زیادی " خان"تحت فرمان خود دارند "[۲].به‌عقیدهٔ سانسون "درایران ۱۲ بیگلربیگی وجود دارد که حکمران تبریز ، قارص، اردبیل، لار، مشهـــد ، استرآباد ، کرمانشاه ،همدان ، شوشتر ، گنجه، شماخی ، و ایروان هستند "[۳]. رافائیل میگوید : " این‌بیگلربیگی‌ها موظف اند که سالیانه مقداری مالیات و کمک سپاهی به‌دربار شاهی بفرستند "[۴]. و بنا به گزارش شاردن :حکمران تبریز " که عنوان‌بیگلربیگی رادارد " سه هزار سوارکار نگهداری میکند و حکمرانان و خانان قارص ، ارمی ، مراغه، اردبیل‌وبیست سلطان‌نیزهستندبدین‌ترتیب‌رویهم یازده هزارسوارکاردر اختیار دارد "[۵] .
سانسون‌سلطان‌ناحیه‌سلطانیه‌رانیز تحت‌فرمان بیگلربیگی‌تبریز مینویسد [۶]. شاردن اضافه میکند که‌حکمران‌تبریزسمت‌فرماندهی‌کل‌قوارا نیز بعهده دارد : او سالانه سی هزار تومان میپردازداین‌مقداد‌بدون در نظر گرفتن "پیش‌کشی" است که در بین حکام آسیایی خیلی زیاداست ". [۷] و طبق نظریهٔ سانسون درهرشهر وزیر یانماینده‌ای از شاه هست که‌مواظب

---

۱ ــ تاورنیه ص ۵۹

۲ ــ رافائیل‌ص ۱۱

۳ ــ سانسون ص ۴۵

۴ ــ رافائیل ص ۱۵۲

۵ ــ شاردن ص ۲۹۸

۶ ــ سانسون ص ۴۵

۷ ــ شاردن ص ۲۹۸

وصول این وجوه میباشد" .ومانع از بین رفتن حقوق دربار میشود و حکمران فقط ۱۰% برای خود نگهمیدارد "[۲].

این شهرپس از فتح شاه عباس واز موقعیکه توسط ایرانیان اداره میشود اهمیت بیشتری یافته وحاکم نشین آذربایجان شده است ؛وبعلت وجود ده هزار سرباز ،مراقب ،قضات ،علما دراین ناحیه بقدری آرامش حکمفرمااست که تمام ساکنین شهر بدون استثناء از امنیت کامل و حق مالکیت بهره میبرند "[۳]. این موضوع توسط جهانگردان دیگرنیز تأیید شده است .

درمورد اوضاع اجتماعی و خصوصیات اخلاقی وزندگی ساکنین شهر اولیاء تقریبا " تنهاسیاحی است که اطلاعاتی بهمامیدهد . وی در کتابش بااحترام عمیق نسبت بهساکنین این شهرمینویسد : "آنها تمیز و شاد و مؤدب ومنظم هستند " ،وعلی رغم مصرف شراب زیاد در این شهر" هرگز عابر مستی که درکوچهها آسایش عمومی رابهم زند دیده نمیشود " .ونیز اولیاء اضافه میکند کهتخطی از قانون در این شهر ازمحالات است چون کسانیکه در حین تخلف گرفتار شوند بطور جدی تنبیه میشوند .تجار از ترازوهای آویزان (سقفی) از برنز " استفاده میکنند و کالا را پس از وزن کردن میفروشند "[۴].

پول خارجی در این شهر حتی برای معاملات تجارتی نیز ارزشی ندارد فقط پول ایرانی : عباسی ، آلتون ، بیستی در گردش است[۵].

---

۱ ــ سانسون ص ۴۶

۲ ــ سانسون ص ۱۰۱

۳ ــ اولیاء ص جلد دوم ص۲۴۸

۴ ــ اولیاء جلد دوم ص ۲۶۱

۵ ــ [illegible]

در تبریزمثل سایر شهرهای بزرگ ایران ضرابخانه است پولها از دو روضرب میشوند که معمولا " در یک طرف " لااله الاالله علی‌ولی‌الله " و در طرف‌دیگر نام پادشاه " شاه عباس یاشاه صفی " ضرب‌میشود .البته این موضوع با عیار سکه فرق میکند در بعضی‌کلمه "کلب‌علی‌شاه‌عباس"ودرروی‌برخی‌دیگرمانند بیستی که عیارش کمتر است فقط نام شهری که سکه در آن ضرب شده است نوشتهٔ میشود .[1]

در مغازه‌های‌کوچک غذاهای حاضری فروخته میشود . مغازه‌های غذافروشی و غذاها می‌بایستی فوق‌العاده تمیز باشند . اولیاء از تحسین تمیزی کوچه‌هانتوانسته چشم پوشی کند ، و مینویسد کوچه‌هاو خیابانها تقریبا هر روزآب پاشی و جارو میشوند و "معابر بقدری‌تمیزوخنک هستند که آدم هرگز از گرماناراحت‌نمیشود " . و هوای تمیز شهر باعث سلامتی و شادابی ساکنین آن شده است . بهترین دکترهادر این‌شهر کار میکنند ولی بیشتروقت‌خود رابه تحقیق در بارهٔ گیاهان طبی‌میگذرانند ؛علتش‌رامیتوان چنین گفت که تبریزیها تقریبا "هرگز مریض نمیشوند تا به‌معالجه احتیاج پیداکنند . علاوه بر اطباء ، تبریزدارای‌دانشمندان‌خوب و مورد احترام مردم می‌باشدبه این عده باید ۷۸ تن شاعر ونویسنده‌نیز اضافه کرد .[2]

تبریز چندین مدرسه داشت که علوم مختلف در آن هاتدریس میشد و طبق گزارش اولیاء تعدادآنها ۴۷ عدد بوده است ، که همه مهم و مورد استفاده بوده‌اند .این مدارس برای‌بزرگسالان‌بود و دانشمندان مشهوری درآنها تدریس میکردند و به عقیدهٔ اولیاء از همه مهمتر مدرسهٔ شاه جهان بود که علاوه‌بر قرآن سخنان حضرت علی (نهج‌البلاغه)

---

۱ ـ اولیاء جلد دوم ص ۲۶۱

۲ ـ اولیاء جلد دوم ص ۲۵۰

نیزتدریس‌میشد .اولیاء از طرز کار تلفظ قرآن در این‌شهر چندان رضایتی نشان نمیدهد . اولیاء در حدود ۶۰۰مدرسه نیزبرای‌بچه‌هامینویسدکه‌آنها را " مکتب "مینامند ،مشهورترین آنها : مکتب شیخ حسن ،مکتب حسن میمندی ، مکتب تقی‌خان ، مکتب سلطان حسن ، مکتب‌سلطان‌یعقوب‌وغیره‌بودند ، دراین‌مدارس سالیانه به شاگردان لباس داده میشد [۱] .

و همانطور یکه قبلا" اشاره شد طبق نظریهٔ اولئاریوس‌در هر کوچه مسجدی است‌که اهالی به عنوان مدرسه‌نیز از آن‌استفاده‌میکنند " و نیز طبق نظریهٔ همین مسافربیشتر ایرانیان هم زمان با یادگیری زبان فارسی ، زبان ترکی‌را نیز میآموزند بخصوص در ایالاتی مانند ایالات شیروان ،آذربایجان ، عراق بغداد . . . که مدت زیادی تحت سَلطهٔ ترکها بودند اولئاریوس‌اضافه‌میکند : و " بهمین جهت زبان ترکی آنقدر رایج و خانگی شده است " که حتی دردربار نیز به زحمت " آدم می‌شنود که فارسی صحبت کنند " . این موضوع توسط سیاحان دیگر نیز تأیید شده است . [۲]

درتمام‌مواردااولیاء نظرات بکری دارد . در مورد زبان رایج مینویسد . ساکنین‌این ناحیه آن عده که تحصیل کرده هستند به زبان فارسی و بقیه مردم بالهجهٔ بخصوصی صحبت میکنند .و باتوجه‌به‌جملاتی‌از لهجهٔ نام برده که‌اولیاء در کتابش آ ورده . مانند "هزه"هله" تا نمه‌میشم" یعنی هنوز نشناخته‌ام و یا " منمچون‌خاطرماندەالوبدور"یعنی (علیه‌من‌عصبانی‌شده)وغیره . . . [۳] میتوان‌گفت که این لهجه در حقیقت همان زبان‌ترکی است .

---

۱ ــ اولیاء جلد دوم ص ۲۵۰

۲ ــ اولئاریوس‌ص ۵۹۵،دولیه دسلاندر ص ۸

۳ ــ اولیاء جلد دوم ص ۲۵۳

در مورد هنر و صنعت این‌شهردرقرن ۱۷ مسافرین اطلاعات خیلی کمی در دسترس ما گذاشته‌اند اولیاء در این مورد نیز برای ماچند تعریف جزیی میدهد ؛ اوبا تحسین‌از صنعتگران این شهر مینویسد : آنها درصنایع دستی بخصوص نقاشی و طلاکاری و خیاطی دارای‌ملاحت‌وظرافت غیرقابل‌تصوری میباشند آنچنانکه در ناحیه‌ای دیگر غیر ممکن است بهتر از اینها تهیه شود [۱]. اولیاء اضافه میکند که صنایع‌این شهر متعددو مختلف است و تبریزیها دربین سایر اجناس پارچه‌های ابریشمی را با ظرافت بسیارزیادی می‌بافند و آن راقماش تبریز مینامند .[۲]

در نوشته‌های سیاحان‌اشاره‌ای به لباس معمول در بین‌ساکنین این شهر نشده است فقط بصورت پراکنده و عمومی در مورد لباس ایرانیان نوشته‌هایی دیده میشود این بارنیز اولیاءاطلاعات‌دقیق‌تری میدهد وی ساکنین این شهر را بدودسته تقسیم میکند : دسته‌ای ثروتمندان که‌عمامهٔ طلایی بانیم‌تنه‌ای از پوست یا از پارچهٔ قیمتی و دسته دیگر عمامهٔ سفید لباس‌های معمولی بتن دارند . و روحانیون عمامه‌های خیلی بزرگ بر سر میگذارند[۳].

متأسفانه‌دراین آثار هیچ‌تعریفی‌ازلباس‌زنان‌تبریز دیده‌نمیشودبهمین‌جهت‌تنها از عقیدهٔ مسافرین‌در مورد لباس زنان این‌دورهٔ ایران استفاده میکنیم : به‌عقیدهٔ سانسون لباس‌زنان ایران تاحدی شبیه لباس مردان ایرانی منتهی پرزرق و برق و درخشان تراست وپیشانی‌آنها بایک‌باند به عرض ۳انگشت پوشیده شده است ؛این باند از طلای میناکاری

---

۱ – اولیاء جلد دوم ص ۲۵۴

۲ – اولیاء جلد دوم ص ۲۵۴

۳ – اولیاء جلد دوم ص ۲۵۲

شده و پراز یاقوت و الماس‌یاسنگهایی است ، که حاشیه‌وار روی پیشانی آویزان میشوند و ردیف‌خوش‌آیندی‌درست‌میکنند . موهایشان بافته شده و درعقب سر آویزان است و سر با کلاه حاشیه طلایی و اشارپی نرم و حاشیه دوزی‌شده‌پوشیده است و یک طرف این اشارپ آویزان‌است و تاکمر آنها میرسد . به گردن گردنبدهایی از مروارید دارند و کمر بندهای سفتی‌که‌ازورقه‌های‌طلا به پهنای ۴انگشت پوشیده شده به کمر می‌بندند این ورقه‌هاحکاکی شده و غالبا "باسنگهایی زینت یافته است . کت زیری آنها زری بازمینهٔ طلایی‌یانقره‌ای است که روی پیراهن نازکی که به‌تن دارند می‌پوشند .

آستینهای‌بلندزمستانی‌دارند و هر گز آستین کوتاه و تابستانی نمی پوشند و جوراب به‌پانمیکنندچون شلوار آنها آنقدر بلند است‌که تامچ پایشان رامی‌پوشاند . زمستان آنها پاپوش‌های‌مخصوصی (چون‌نوعی‌کفش‌باجوراب‌سرخود)تمام گلدوزی شده است می‌پوشند. زنان ایرانی‌نیزمانندمردان از کفش های سرپایی چرمی استفاده میکنند . دستهاو کف‌پاها و نوک انگشتان را با پودر مخصوصی (حنا) قرمز رنگ میکنند و چشمهایشان‌را با "سرمه سیاه میکنند ". [1]

دربین‌تبریزیهامانندسایرایرانیان روز دهم ماه محرم (آشورا) سالروز مرگ حسین ابن‌علی، بارسوماتی برگزارمیشود . اولیاء رپرتاژ کاملی از این تظاهرات تهیه کرده است؛ تظاهراتی‌که‌درآن خان تبریز و تمام رجال و شخصیتهای شهر حضور می‌یابند و به‌داستان مرگ حسین‌که خوانده میشود گوش میدهند ومراسمی راکه شبیه جنگ کربلا است و زنهارا به گریه‌می‌اندازد می‌بینند .اولیاء اضافه میکند : این تظاهرات در میدان بزرگ تبریز برگزارمیشودوتبریزیهادراین‌روزبه‌درماندگان‌وفقرابه رایگان طعام و نوشیدنی می‌دهند. [2]

---

۱ ــ سانسون ص ۸۹

۲ ــ اولیاء ص ۲۵۶

اولیاء هم‌چنین ازتفریحات ساکنین شهر در میدان بزرگ تبریز حرف میزند میدانی که اهالی آن را میدان چوگان می‌نامند . دوستون بزرگ که در بالای هریک شیئی قرار داده شده بود دراین میدان برپامیشد و هر جمعه مردها به آن نشانه شلیک میکردند و مسابقه‌ای بدین ترتیب تشکیل میدادند که نظر تماشاگران خوشحال و حاضر در میدان راجلب میکرد .

روزهای عید و جشن در این میدان بازی دیگری که در اروپا ناشناخته است تــرتیب می‌یافت و آن عبارت بود از کشتی وزورآزمائی حیوانات مختلف چون گاو ، شتر ، خروس ، الاغ ، سگ و گرگ .

اولیاء تأیید میکندکه‌این‌عمل از کارهای مخصوص ایرانیان است در این روز جماعت باعجله‌ودسته‌دسته‌به‌میدان شهرهجوم میآورند "[۱] . و نیز اضافه میکند در روزهای جشن مسابقهٔ اسب‌دوانی بین اسبهایی که مخصوص این مسابقه‌تربیت یافته‌اند در این میدان برگزار میشود "[۲] . شاردن مینویسد : عصر هاجماعت انبوهی‌باتمایل زیاد برای‌تماشای جنگ گاوهاو بره‌هاو رقص خروس‌هاو گرگها در این‌میدان جمع میشوند [۳] . و اضافه میکند بیشتر تفریح ساکنین تبریز تماشای همین رقص‌هاست . واز صدهاجای دوردست گرگهایی که حرکاتشان‌بیشتر شبیه رقص‌است‌به‌این محل آورده‌میشوند "[۴] .

درکتب‌مسافرین‌بخصوص‌شاردن‌واولیاء از شکار و تشکیلات آن در اطراف شهر تعریف و گفتگوی زیادی شده است . طبق‌نظریهٔ شاردن : تبریزیان گوشت شکار دوست ندارند

---

۱ ــ اولیاء جلد دوم ص ۲۵۵

۲ ــ اولیاء جلد دوم ص ۲۵۵

۳ ــ شاردن ص ۲۹۱

۴ ــ شاردن ص ۲۹۰

آنها .به‌این‌کاربرای‌تفریح‌دست میزنند [1]. اولیاء شکارگاه و برنامهٔ شکاری راکه خودش‌نیز در آن دعوت داشت تعریف میکند .[2]

خاک‌تبریزفوق‌العاده‌حاصلخیزاست .اولیاء می‌نویسد : در مزارع تبریز اقسام‌مختلف گندم‌وجوو سایر محصولات کشت و زرع‌میشود و همه چیز ارزان است .انواع‌درختان میوه ازجمله: گلابی ،سیب ، زردآلو ، وانواع مختلف انگور که حتی در منازل و باغچه‌های شهر نیز میرویند وجود دارد [3]. اولیاء در این شهر در حدود ۵۰ تا ۶۰ نوع انگور میشمارد[4] . و به‌عقیدهٔ اولئاریوس " از همه نوع انگور در ایران هست و لی بهترین و شیرین‌ترین‌آن در شیراز و تبریز است ".[5]

بنابه‌نوشتهٔ اولیاء : در تبریز انواع مختلف پنبه و سایر محصولات به قیمت خیلی ارزان وجود دارد .

اولئاریوس مینویسد : " تقریبا در تمام ایالات ایران پنبه‌کاشته میشود مخصوصـا " در ایالات ارمنستان ، ایروان ، آذربایجان ، بوتهٔ پنبه در این نواحی به ارتفاع دوتـا سه پامیرسد .

علاوه برآنچه که‌گذشت معادن زیر زمینی‌و محصولات تحت‌الارضی‌نیز در این شهر وجوددارد . شاردن از کان‌های پراهمیت طلا و نمک واقع در نزدیکی شهر تبریزنام برده مینویسد: دیگرازمدتهاپیش دراین‌معادن کارنمیکنندچون آنچه که بدست میآید به‌زحمت هزینهٔ کار را جبران مینماید .[6]

---

۱ ــ شاردن ص ۲۹۲

۲ ــ اولیاء ص ۲۵۷

۳ ــ اولیاء ص ۲۵۴

۴ ــ اولیاء ص ۲۵۴

۵ ــ اولئاریوس ص ۷۸۳

۶ ــ اولئاریوس ص ۷۸۳

تقریبا" همهٔ سیاحین یکسان عقیده میدهند که ارزانی در تبریز فوق‌العاده است . عقیدهٔ پل لوکاو شاردن [۱] " زندگی در این شهر بسیار ارزان و مملکت در این ناحیه از تمام مایحتاج اولیهٔ زندگی برخوردار است ؛ سبزیجات را در این شهر تقریبا" درقبال "هیچ"میدهند . [۲] تاورنیه مینویسد : شراب در این شهر زیاد و مانند سایر ارزاق ارزان است . [۳] الکساندر دورود که‌همیشه‌عقایدمثبتی‌داردمینویسد : تمام چیزها در این شهر بهترین قیمت را داراهستندو اضافه میکند : "من خودم‌دیدم که بایک دینار (Sou) آنقدر نان میشد خرید که یکمرد در یک هفته نتواند آن را تمام کند "[۴]

تبریز در شمال‌غرب ایران قرار دارد ، در مدت چندین قرن چهارراه‌اصلی‌مردم آسیا و اروپا بوده‌است و بعلت معروفیت خود و همسایگی با ترک‌و روس نمیتوانست دوراز فعالیتهای‌تجاری‌باقی‌بماندو هم چنین‌به‌جهت موقعیت خود که مانند انبار مال التجاره هست نظرتمام‌ممالکی‌راکه‌از نظر تجارت توسعه طلب بوده‌اند بخود جلب کرده است . و نیزوجودبازارهای‌بزرگ و پررونق آن مورد توجه و محل معاملهٔ تجاری بودکه بین شرق و غرب در رفت‌وآمد بودند . لذا میتوان گفت تبریز بازار اصلی آسیاو اروپا بوده . وبنظر تمام‌مسافرین‌نیز بازارهایش‌قابل تحسین‌و پراز مال‌التجاره بوده‌است .شاردن مینویسد : تعداد خارجیانی که در فصول مختلف در این شهر دیده میشوند خیلی زیاد است .[۵] شاردن در بارهٔ بازار " Marche " مینویسد : درحدودیازده‌هزارمغازه‌هستندکه "بیشتر در طول و عرض کوچه‌های سرپوشیده‌با چهل تا پنجاه پاارتفاع قرار دارند و محلشان نیز

---

۱ ـ پل لوکا ص ۲۷۱

۲ ـ شاردن ص ۲۹۲

۳ ـ تاورنیه‌ص ۵۸

۴ ـ الکساندر دورود ص ۶۲

۵ ـ شاردن ص ۲۹۰

مرکزشهراست ".[1] به عقیدهٔ شاردن بازارهای این شهر درآسیا بهترین استو " وسعت زیاد و گنبدهاو طاق‌هایی که آنها را پوشانده است و هم چنین جماعت زیادی که در طول روزدراین‌بازارهارفت‌وآمد دارند و تعداد مال‌التجاره‌هایی که این بازارها پرازآنهاست " قابل‌تحسین‌می‌باشد .[2] گارسیامیگوید : بیشترساکنین شهرتاجرند .[3] وجود بازارهای زیبا و پراز مال‌التجاره و کاروانسراهای زیاد جهت راحتی تجاردلیل عمدهٔ ارتباط و علاقهٔ مردم‌شهر باتجارت است .

تاورنیه مینویسد :" بازارها و محوطه‌هایی که برای چیدن مال التجاره‌ها است خوب ساخته‌شده‌اند و کاروانسراهای زیاد و راحت با دوطبقه وجود دارد که بهترین آنها کاروانسرای‌میرزاساده(Sa de)مباشر ایالت‌است که به تازگی آن‌رابه‌انضمام یک بازار که در نزدیکی‌اش قرار داردساخته است کاروانسرایی است با یک مسجد و یک مدرسه و عایدی‌خوب ".[4] شاردن همانطوریکه قبلا" دیدیم تفسیر جامعی از بازارهای شهر تبریز میدهد و میگوید :" بهتر از همهٔ این بازارها ، بازاری است هشت ضلعی و وسیع به‌نام قیصریه که درآن سنگها و اموال‌قیمتی‌فراوان وجود دارد ".[5]

این بازار حدود سال ۸۵۰ هـ توسط شاه حسن که در تبریز اقامت داشت ساخته شده است " در شهر تبریز جاهای عمومی دیگر نیز چون بازارهای‌شهر خوب‌و قابل‌توجه هستند وجمعیت‌زیادی‌درآنها دیده میشوند ".[6] شاردن در این شهر سیصد کاروانسرای‌که بعضی ازآنهامیتواندسیصدنفر را در خود جای دهد میشمارد .[7] نویسندهٔ دیگری کاروانسراهای

---

۱ ــ شاردن ص ۲۸۹ ۲ ــ شاردن ص ۲۸۹ ۳ ــ گارسیا ص ۱۹۳

۴ ــ تاورنیه ص ۵۸ ۵ ــ شاردن ص ۲۸۹

۶ ــ شاردن ص ۲۸۹ ۷ ــ شاردن ص ۲۸۹

تبریزرا تعریف میکند و میگوید : " تعداد زیادی کاروانسرا بصورت صومعه جهت خارجیان ساخته‌شده‌است‌این ساختمانها بعضی دو طبقه دارند که در آنها تا صداطاق وجود دارد ؛ وهمهٔ مراجعین با پرداخت مختصر پولی به سرایدار در این محل بطور شایسته پذیرایی میشوند ". [۱]

درموردتجارت شهر تاورنیه لیست قابل توجهی برای ما ارائه میدهد و مینویسد :" دادوستد بزرگ تبریز " Tauris) این‌شهر را در آسیا مشهور کرده‌است‌چنانکه تجارت دائمی باترک ها و عربها ،گرجی‌ها، مغولها ، و ایرانیان و هندیها و ، مسکوییها و تاتارها دارد و بازارهایش همیشه پراز مال‌التجاره‌های قیمتی است ". [۲]

چندین مسافر دیگرنیز مانند تاورنیه و شاردن اشاره‌به ثروت این‌شهر میکنند از آن جمله "بولای‌لوگوز" مینویسد : " تبریز بدلیل عبور کاروانها که انواع مختلف مال‌التجاره باخود دارند بهترین‌ناحیهٔ تجارتی آسیاست . کاروانهای غرب از عربستان ، سوریه ، یونان ،لهستان‌وونیزتعداد قابل توجهی طلا و نقره و پارچه‌های ظریف . مرجان ، کهربای خاکستری و زرد ، باخود حمل میکنند و کاروانهای شرق از تاتار ، ازبک ، تبت ، چین و هند شرقی ابریشم ، یاقوت ، الماس ، پوست نقاشی پارچه‌ای بنام شیله(chiles) ودارچین ،فلفل‌و انواع ادویه جات باخود بهمراه دارند ". و "در این شهر تعداد زیادی عمامه و دستمال‌ابریشمی تهیه میشود که به یونان و افریقا حمل میشود ". [۳]

و همانطوریکه قبلا نیز اشاره‌شد طبق نظریهٔ سیاحان در این دوران شهر تبریز بازار تجارت بین شرق‌و غرب بود و بازارهای خوب این شهر پراز مال‌التجاره‌های مختلف بوده

---

۱ ــ زیبایی ایران ص ۱۱

۲ ــ تاورنیه ص ۵۸

۳ ــ لابولای لوگوز ص ۸۸

است . تاورنیه میگوید : "دراین‌بازاربقدرفراوان" تمام‌نشدنی " اجناس مختلف پیدامیشود مخصوصا "ابریشم که از ایالت گیلان و جاهای دیگر به این محل حمل میشود ".[۱] در این دوران‌ابریشم‌تأ ثیرزیادی در تجارت جهان داشت و در قرن هفده که مورد صحبت ماست ایران مقدار قابل توجهی از ابریشم جهان‌را تهیه میکرد که‌از راه زمین و دریا به اروپا ، که‌غالبا "به قیمتهای‌گزاف بفروش میرفت ، حمل میشد . این محصول سالیانه به ۲۰ هزار بقچه ابریشم (هربقچه تقریبا " ۲۱۶ لیور) بالغ میشد .

مسافری که درست در پایان قرن ۱۷ وآغاز قرن ۱۸ از این‌شهر دیدن کرده‌است و برخلاف سیاحین دیگر زیاد شناخته شده نیست در خاطرات خود مینویسد : " مرامطمئن کردندکه‌سالیانه‌به‌این شهر ۱۰ هزار بقچه ابریشم حمل میشود بقچه‌هایی که در این محل خیلی بزرگ هستندو یک شتر به‌زحمت ۴عدد از آنها را میتواند حمل کند ".[۲] دسلاندر واندمه در کتاب خود : " زیبائی ایران " مینویسد : تجارت بزرگ ابریشم که از گیلان بدست میآید و سایر اجناس که در این شهر معامله میشود عدهٔ زیادی از ارمنیان را برای سکونت دراین‌ناحیه‌جلب کرده‌است . وآنهابه راحتی وارد این شهر شده ساکن میشوند .[۳] پل‌لوکامینویسد : " در این‌جاانواع مختلف پارچه‌های ابریشمی بافته میشود و بنظر میرسد که این‌پارچه بهترین پارچهٔ ابریشمی ایران باشد ".[۴]

---

۱ ــ تاورنیه ص ۵۸

۲ ــ پل‌لوکا ص ۲۷۱

۳ ــ دسلاندواندمه ص ۱۵

۴ ــ پل لوکا ص ۲۷۱

تولیدات مهم تجارتی دیگر تبریز عبارتند از پارچه‌های نقاشی شده و " عمامه‌های زیبای‌ایران"[۵] وهم چنین " قسمت‌اعظم چرمی که در ایران مصرف میشود ".[۶] و تاورنیه ازمعاملات‌بزرگ اسب " که در این شهر خوب و بقیمت ارزان هستند "[۷] صحبت میکند .

---

۵ ـ شاردن ص ۲۹۱

۶ و ۷ ـ تاورنیه ص ۵۸

نظری کلی به آثار ایرانی

ومقایسه بین دو دسته نویسنده

حمله‌مغول باوجود مصیبت‌هاو بدبختی‌هاکه در مملکت مابه وجود آورد و باوجود از بین رفتن آثار ملی و ادبیات کشور که نتیجهٔ استیلای تیموری‌هاو مغول‌ها بود ایران از دونظر : یکی‌صنایع‌ظریفه ، دیگری در آنچه که تاریخ و تاریخ نویسی را شامل است پیشرفت کرد ؛ برنامه‌ایکه مکتب هرات را به وجود آورد و آن را تازمان درخشان صفوی پیش برد . بعلاوه کیفیت و رویدادهای بزرگ خود یکی از علل کاملا " موجهی است‌که سبب رونق فن نویسندگی گردید و در این باره دورهٔ مغول و صفوی از هر حیث قابل‌توجه میباشد . و هم‌چنین‌باید اضافه کردکه تماس‌با ممالک مختلف و جریان مسیحیت‌وتمیز مورخین عاقل و لایق از یک طرف ، ذوق و هوشیاری و ادب پروری برخی از سلاطین چون‌غازان و فضیلت وزرا : و فامیلهای مشهور : رشیدی و جوینی ازجانب دیگر ، باعث پیشرفت این علم گردید .

کتب‌تاریخی‌این دوران‌خیلی زیاد و در بین این کتب چند تایی‌واقعا بی‌نظیر است تفوق‌این کتب در این‌است‌که نویسنده خود در جریان رویدادهاحضور داشت و به علت

آشنایی به‌محل و آداب و رسوم و ساکنین ، کتابش منبع اطلاعات برای آن دوران گردیده است .

عالم‌آرای‌عباسی نوشتهٔ منشی مخصوص شاه عباس بزرگ یکی‌از آثار مشهور تاریخی است‌که شامل تمام رویدادهای دوران صفوی و چشمهٔ اطلاعات و اثر پر ارزشی است از دوران مزبور ، بخصوص‌دوران حکومت شاه عباس بزرگ . در کنار عالم آرا منبع دیگر تاریخی‌خیلی‌مهم : احسن‌التواریخ حسن روملوقرار دارد که کار پرارزشی است برای تاریخ دورهٔ شاه عباس دوم .

همانطوریکه‌قبلا اشاره‌شدازجحیت و امتیاز این کتب در این است که نویسنده شاهد تمام حوادث و گاهی نیز خود بوجود آورندهٔ قسمتی‌از حوادث بوده. مشاهدات چنین فردی در بارهٔ حوادث خیلی صحیح و درست خواهد بود گرچه این امکان نیز هست که در بعضی موارد این نویسندگان درباری بنابه خواست شاهان حوادث راقلب کرده باشند و عکس واقعیات را درکتب خود آورده باشند .

عالم‌آراکتابی‌است که علاوه بر حوادث تاریخی موضوعات اجتماعی و علمی را نیز داراست ؛ کتاب دلایل بوجود آمدن تشکیلات‌مالی و کشوری‌و حوادث تاریخی کشورهای همسایه را نیز شامل است .

مجموع‌این‌کتب مدلی را بوجودمیآورند که هم برای نویسندگان داخلی و هم برای نویسندگان خارجی قابل پیروی و تقلید است .

سیمای تاریخ دورهٔ اسلامی ایران که ۱۴ قرن را شامل است‌نه به دلیل کمبود منابع بلکه‌به‌علت‌عدم تحقیق‌صحیح خیلی ابتدایی است در تحقیقات در امور سیاسی و زندگی اجتماعی‌مردم ،حالت عمومی شهرها ، مذاهب و هنر و ادبیات که هر کدام‌اهمیت زیادی را داراهستند متد صحیحی بکار نرفته است و پیداست که چگونگی زندگی گذشتهٔ یک‌ملت

بطورکلی کتب تاریخی ایران زیاد نیستند چون حملات پی در پی خارجیان ، تغییر پایتخت‌ها ، به‌نابودی آثار و اسنادتاریخی کمک بزرگی کرده‌اند . تنها کتب جالب توجه نتیجه " کارو نوشتهٔ چند سیاح است . آثار سیاحین که با طرزی کاملا " ساده و طبیعی موقعیت شهر را بر ماروشن میسازند و قبلا " در مورد اهمیت آنها صحبت شده است به نویسندگان بعدی اطلاعات ذیقیمتی را ارائه میدهند .

درمقایسهٔ این دو دسته نویسندهٔ (نویسندگان ایرانی و سیاحانی که از این شهر دیدن کرده‌اند) گاهی هم آهنگی و گاهی اختلاف کلی دیده میشود .

* * *

همه نویسندگان چه ایرانی چه خارجی هم عقیده‌اند که تبریز پایتخت آذربایجان و یکی از مهمترین شهرهای ایران است .

یاقوت که در سال ۱۲۱۳ میلادی از این شهر دیدن کرده ، از آنجابنام مرکز بزرگ صنعتی یاد میکند .[۱]

به عقیدهٔ شیروانی نویسندهٔ بوستان السیاحه : " تبریز ناحیهٔ حاصلخیز و شهر پرجمعیتی است " .[۲] اینها نمونهٔ عقایدی است‌که نظایر آن در کتب نویسندگان ایرانی و سیاحین خارجی دیده میشود .

درموردموقعیت‌جغرافیایی شهر اختلاف‌نظر بزرگی بین دو دسته مزبور وجود دارد .

در هیچ یک‌از نوشته‌های ایرانی‌هرگز برای این شهر طول جغرافیایی بالاتر از ۴۷ درجه و عرض جغرافیایی که‌ازمرز۳۹درجه‌بگذرد یافت‌نمیشود ، فقط بطور استثناء نادر

---

۱ ــ یاقوت جلد اول ص ۸۲۲

۲ ــ حدایق‌السیاحه .ص ۸۶ . شماره ۱۰۳۵ نسخهٔ خطی کتابخانهٔ ملی پاریس

میرزا ضمن آوردن عقاید دیگران عددی بالاتر از ۷۳ درجه‌برای‌عرض جغرافیایی نوشته است.[۱] بنا به‌نوشتهٔ تاورنیه‌تبریز دارای ۸۳/۳۰ درجه عرض و ۴۰/۱۵ درجه طول است. و عقیدهٔ شاردن : ۸۲ درجه عرض و ۳۸ درجه طول جغرافیایی میباشد .

نویسندگان‌ایرانی در موقعیت جغرافیایی شهر و چهار جهت اصلی آن اطلاعات زیر را بما میدهند :

تبریز در دشت رسوبی‌تقریبا در ۶۲۸ کیلومتری شمالغرب‌تهران و ۱۳۵ کیلومتری مرز ایران‌و شوروی .در فاصلهٔ ۵۰ کیلومتری‌شمال‌کوهستان سهند و ۵۵ کیلومتری دریاچهٔ رضائیه قرار دارد . ارتفاع این شهر از سطح دریا ۱۳۶۷ متر و طول و عرض‌آن ۴۶/۲۵ و ۳۸/۲ میباشد . نادر میرزا مینویسد [۲]:

در جنوب تبریز جبال‌سهند و قلل بلندش‌به ارتفاع ۳۵۴۷ متر [۳] بطور وضوح دیده میشودو شهردرپای‌آن قرار دارد ؛ودرشمال و شرق کوههای سرخاب و در غرب آن دشت وسیعی تادریاچهٔ‌ارمی قرارگرفته است . و بدلیل وجود همین کوههاست که همیشه نسیم خنکی میوزد وآب و هوای خوب وسالمی دارد . نادر میرزا نیز چون دیگر مورخین عقیده دارد که همین هوای پاک و معتدل مانع بروز بیماریهای گوناگون است و اگرمرضی مشاهده شود یقینا " سوغاتی است از یک ناحیهٔ دیگر بنا به‌نوشتهٔ تمام نویسندگان‌ایرانی‌وسیاحان خارجی تبریز در دوران‌ایلخانان بخصوص زمان سلطنت غازان خان بزرگتر و پرجمعیت‌تر بوده‌است . حمدالله‌مستوفی مینویسد : تبریز در دوران غازان آنقدر که لازمهٔ پایتخت

---

۱ ــ نادر میرزا ص ۳۲

۲ ــ نادر میرزا ص ۳۲

۳ ــ دیباج آن را ۳۵۴۶ متر نوشته است

بودن برای‌یک امپرطوری بزرگ است وسیع بوده است وهمانطوریکه اولیاء گفته است : در قدیم محیط تبریز ۶ هزار پا بود و در زمان‌غازان‌و طبق دستور وی شهر بزرگتر شد و دور آن را بارویی به طول ۲۵ هزار پا کشیدند .[۱] مرآت‌البلدان[۲] به ماتوضیحاتی همانند مستوفی میدهدو میگوید : " شهر در این دوران‌رل پایتخت را داشت و در خود از اقوام مختلف‌خارجی و داخلی که در این ناحیه جمع میشدند پذیرایی میکرد . و بهمین جهت در این‌شهر حتی تراکم جمعیت در محلات خارج شهر نیز زیاد بوده است و ساختمانهای متعددی ساخته شده بود : تمام کتب نویسندگان ایرانی در مورد وسعت و اهمیت شهر چنین‌توضیحاتی‌رادارا هستند :[۳] بنابنوشتهٔ ناصر خسرو سیاح ایرانی[۴] : تبریز پایتخت آذربایجان ، شهر ثروتمند و پرجمعیتی است . میگوید : " من با پاهای خود وسعت آن را به طول و عرض سنجیدم هریک هزار و چهار صد بود " .

عقایدبالادرکتب تمام مورخین ایرانی‌دیده میشود : در بین مسافرین ، همچنانکه قبلا "نیزگفته‌شداولیاء تنها کسی است که به ما اطلاعات دقیقی میدهد : و عددی نیز معادل ۶۰۰۰ پا مینویسد .

بین جهانگردان‌خارجی‌در مورد اینکه تبریز همان اکباتان معروف ، پایتخت‌شاهان قدیمی‌بوده‌است یانه ، اختلاف نظر موجود است در حالیکه مورخین ایرانی در این مورد حتی اشارهٔ جزیی نیز نکرده‌اند . و تقریبا " همه یکسان‌نظر "نویسندگان‌اسلامی" را در

---

۱ ــ حمداله مستوفی ، نزهت‌القلوب‌ص ۲۸۲شماره۱۳۹۰ نسخهٔ خطی کتابخانهٔ ملی پاریس

۲ ــ مرآت‌البلدان ص ۳۳۸

۳ ــ حدایق‌السیاحه‌ص ۸۶، شماره ۱۳۰۵ کتابخانهٔ ملی پاریس

۴ ــ ناصرخسرو ، سفرنامه

موردساختمان این شهرقبول دارند که طبق آن ساختمان شهر بعد از فتح عرب بوده است .

نادر میرزاکه‌نسبت‌به این شهر نظر بسیار تحسین آمیزی دارد مینویسد : [1]بنای‌شهر تبریز که‌اکنون بزرگترین شهر ایران‌است به‌بعدازبعثت‌حضرت‌محمد ، پیغمبراسلام میرسد و بتحقیق‌معلوم نیست‌بانی‌آن کیست و در کدام دوران آباد شده است " . نادر میرزاعقاید نویسندگان مختلف را بدون طرفداری ازنظریات آنها بیان میکند : اومانند شیروانی [2] قبول ندارد‌که این شهر توسط زبیده ساخته شده باشد و در حال شمردن قنوات شهر در جائیکه‌از " قنات زبیده " نام میبرد میگوید : این قناتی است که زمانی که زبیده دوباره شهررابناکرددرست‌شدومطمئنا "این اسم مردم را به اشتباه انداخته است و بهمین جهت است که تأیید میکنند که شهر توسط زبیده ساخته شده است . [3]

درتأیید فرضیهٔ سیاحین فقط نوشته‌ای در کتاب (" قیام آذربایجان " [4] از کریم‌زاده است که او نیز آن را از قول مورخ دیگری به نام " کارل ویتر " آورده ، مینویسد : تبریز یکی‌از مهمترین شهرهای ایران‌و پایتخت آذربایجان " جایگاه‌آتش " است و اضافه میکندکه‌این‌نام‌آذربایجان‌درآثارقبل از میلاد : آتروپاتن ، درآثار ارمنی : آتروپاتکان آمده‌است .این‌ناحیه‌درقدیم‌محل‌اقامت‌پیامبر زردشت بود و این موضوع برای آذربایجان خصوصیاتی را به بارآورده است و سبب گشته که موقعیتی مهم در تاریخ ایران را بدست آورد .

---

۱ ــ نادر میرزا ص ۱۵

۲ ــ نادر میرزا ص ۳۲

۳ ــ حدایق‌السیاحه ص ۸۶ شماره ۱۳۰۵ نسخهٔ خطی‌کتابخانهٔ ملی پاریس.

۴ ــ قیام آذربایجان‌ص ۱

در قرون‌متمادی‌تصورمیکردندیکی‌از شهرهای آذربایجان پایتخت مادهابوده‌است ؛ و بنابه نوشتهٔ ونیزیهاو ارمنی‌ها پایتخت آذربایجان‌گاهی "کاندزاکا " Kandzaka " و گاهی اکباتان‌دوم‌نامیده‌میشد : ولی‌باوجوداین‌اسامی مختلف نویسندگان‌هم عقیده‌اند که‌محل‌پایتخت‌آذربایجان‌درناحیه‌ای‌که‌امروز تبریز قرار دارد بوده است . و اگر پایتخت آذربایجان‌راهمانطوریکه‌بوتلمه" (Botolome)مینامد قابریز"Gabriz"به نامیم میتوان گفت شباهت خیلی زیادی بین این کلمه و نام فعلی‌این شهر (تبریز)موجود است .ولی این نویسنده پس‌از بیان تمام اینها اضافه میکند : " ارزش‌این نوشته‌ها و فرضیات زیاد نیست " و میتوان عقیدهٔ نویسندگان‌عربی زبان‌را بر اینکه تبریز در دورهٔ اسلامی‌و بوسیله‌زبیده زن‌هارون‌الرشید در ۱۷۵ هـ (۷۹۱ میلادی) بناشده است تأیید کرد .

بنابر نوشته‌های اعراب این شهر در قرون ۱۰ ، ۱۱ ، ۱۲ میلادی شهر مهمی نبود ولی بعدها باوجوداینکه زلزله‌های متوالی این شهر را ویران کرد ، اهمیت پیدا نمود ووسعتش‌بیشتر شد و جمعیتش نیز همچنان‌اضافه میشد تاجائیکه‌در سیاست و اقتصاد کشور موقعیت بس مهم و بزرگی بدست آورد .[۱]

شیروانی‌معتقد است که اولین‌دفعه یکی از حکمرانان ایرانی این شهر را ساخته است شیروانی نام این‌حکمران را نمی‌نویسد و اضافه میکند که بعدها به تدریج این شهر ویران شد وبرای‌باردوم‌در سال ۱۷۵ هـ توسط زبیده زن‌هارون‌الرشید باقصورمتعددوساختمانهای زیاد تجدید بناشد .[۲]

---

۱ ــ قیام آذربایجان‌ص ۱

۲ ــ بوستان السیاحه ص ۱۸۶

نویسندگان ایرانی مانند خارجیان تعداد جمعیت دقیق شهر را نمی‌نویسند . نادر میرزا از قول سایر مورخین برای ماعددی معادل ۵۰۰ هزار نفر آورده است .[۱] نویسندهٔ جهان نماکه‌خود در قرن ۱۷ ازتبریز گذشته‌است جمعیت این شهر را بطور تقریب حدود ۲۰۰تا ۲۵۰ هزار نفر مینویسد و اضافه میکند که قبل از وقوع زلزله جمعیت این شهر تا ۶۰۰هزارنفرمیرسید .[۲] وبه‌بنابه‌نوشتهٔ نویسندهٔ دیگری [۳] این‌شهر صدمات زیادی دیده وجمعیتش‌آنقدر کم شده که در قرن ۱۹ فقط دارای ۵۰ هزار نفر بوده است . برخی دیگر از مورخین‌نیز تا ۳۰ هزار نفر نوشته‌اند ، ولی بعدهاشهر وسعت یافت و جمعیتش دوباره زیاد شد تا اینکه در پایان قرن ۱۹ به ۲۴۰ هزارنفر رسید .[۴]

درمورد دیواری که بدور شهر کشیده شده بود نادر میرزا عقیده دارد[۵]: اولین دیوار توسط غازان خان کشیده شدکه خودش قبل از پایان ساختمان دیوار مرد و اضافه میکند از این به بعد از وجود چنین دیواری در تبریز صحبتی نشده است . نادر میرزا از چند قلعه که‌مخصوص‌سربازان‌بود و بدست ترکها و شاه عباس بزرگ ساخته شده است نام برده از دیوار شهر در قرن ۱۷ اطلاع دقیقی نمیدهد .

به عقیدهٔ وی دیوار عظیم تبریز توسط دنبلی‌بیگلربیگ تبریز در سال ۱۱۹۴ هـ ساخته‌شده‌است‌که‌شامل۸دروازه بود : دروازهٔ خیابان ، دروازهٔ اعلا ، دروازهٔ سرخاب

---

۱ - نادر میرزا ص ۵۶

۲ - جهان نما ص ۵۲

۳ - بارتلد ص ۲۷۳

۴ - جمعیت این شهر بعد از آخرین سرشماری‌در ۱۳۳۵ ش ۲۸۹/۹۹۶ نفر است و شهر و حومه رویهم ۵۷۷/۷۷۹ نفر بوده است .

دروازهٔ شتربان ،دروازهٔ اسلامبول ، دروازهٔ سرد ، دروازهٔ مهادمهین ، دروازهٔ نوبر ، و درهریک‌از این‌دروازه‌ها دومنارهٔ بلند دیده میشد .[1] حمدالله مستوفی‌درکتاب جالب جغرافیایی‌نزهت‌القلوب‌وجودده دروازه‌را در محیط ۶هزارپایی تبریزتأیید میکند[2] .ماقبلا" دیدیم که در بین سیاحین فقط‌اولیاء از وجود ۶ دروازه در تبریز حرف زده است البته نامهایی که او به دروازه‌ها داده است بانامهایی که در نوشتهٔ نادر میرزا می‌بینیم یکی نیست . و در مورد دیوار این شهر نیز نوشتهٔ دیگری از وجود دیوار خرابی در زمان غازان‌خان اسم میبرد .

درنوشته‌های‌ایرانی و سیاحین‌خارجی می‌بینیم که در قرون متمادی در مورد اینکه زلزله ، جنگ‌وحملات‌دشمن وجود داشت این شهر بیشتر ساکنین و تعداد زیادی از ساختمانهای زیبای‌خودراازدست‌داده‌است .این نویسندگان دشمنی موجود بین دو کشور ایران و ترک رابطورکامل شرح داده و عقیده دارند که حملات ترکها خیلی بیشتر از زلزله در این شهر اثرگذاشته‌وباعث‌خرابی واز بین رفتن ساختمانهای آن گردیده است : عبارت زیر قسمتی از همین نوشته‌ها است : "کاملا" قابل درک است‌که‌تمام این حوادث و این بدبختی‌ها برای ساختمانها و زیبایی شهر نحوست داشتند "۳"

در مورد ابنیهٔ این شهر نویسندگان‌ایرانی همان عقیدهٔ سیاحان خارجی را دارند همانطوریکه قبلا اشاره شد تبریز در قدیم شهری بزرگ واز نظر ابنیه و آثارش جالب بود مخصوصا در زمان حکومت ایلخانان‌مغول حتمی‌میتوان گفت که‌تمام ابنیهٔ شهر ساختهٔ آن

---

۵ از زیر نویس صفحه پیش و ۱ ـ همین صفحه نادر میرزا ص ۱۴۷

۲ ـ نزهت‌القلوب ص۲۸۲ ، نسخهٔ شماره ۱۲۹ کتابخانهٔ ملی پریس.

۳ ـ قیام آذربایجان ص ۱

نویسندگان ایرانی مانند سیاحین ابنیهٔ تاریخی ابن شهر را با شرح و بسط زیادی مینویسند با این تفاوت که اسم بناو تاریخ آن را به درستی بیان مینمایند .

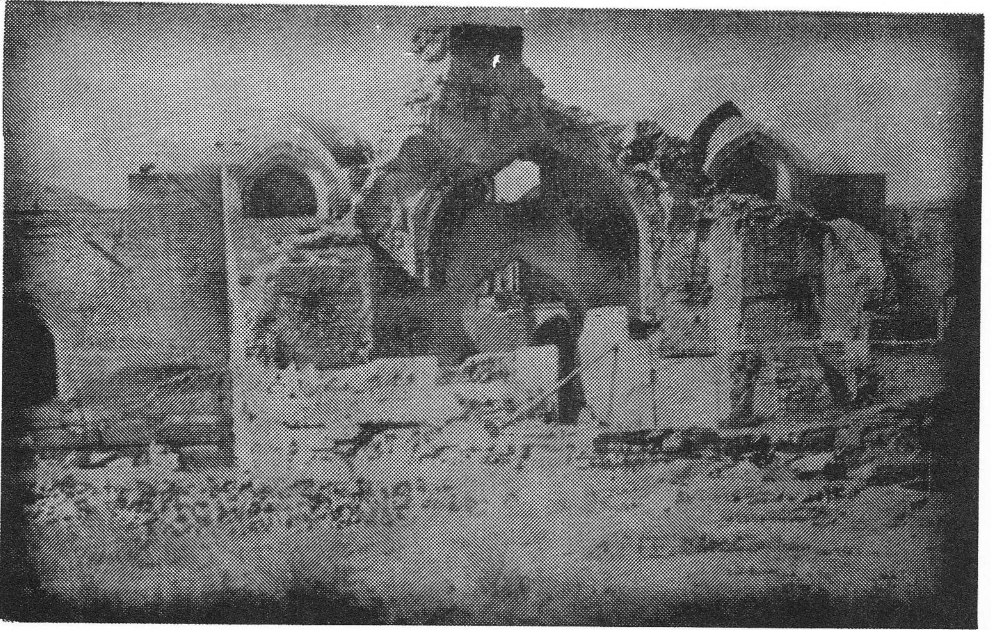
طبق عقیدهٔ نویسندگان ، ایرانی مسجد کبود [1] . در ۸۷۰ هـ ساخته شده . یکی از بناهای مشهور درآذربایجان وحتی در تمام ایران است . این بنابسیار باارزش و حقیقتا " شاهکار صنعت معماری استو بنابه نوشتهٔ یکی از مورخین : اگر کسی بخواهد تفصیل این بنا را بنماید در حقیقت زحمت بیهوده‌ای‌کشیده است چون غیر ممکن استبتوان تفصیل یکزرع را کما هوحقه بیان کرد . [2]

طبق عقیدهٔ مورخین ایرانی این بنارا در قدیم فیروزهٔ اسلام مینمامیدند و بلاشک این اسم بعلت وجود کاشی های ظریف و آبی فیروزه‌ٔی بوده استکه رویهٔ آن‌را میپوشانید . و برخی نیز این بنارا با متعلقانش : عبادتگاه اندرونی ، حوضخانه ، کتابخانه " به نام مظفریه‌مینامند . در مورد زیبایی و اهمیت این مسجد خارجیان‌نیز مانند ایرانیان خیلی قلم فرسایی‌کرده‌اند . درحال‌حاضر از این بنافقط چند پایهٔ خراب قسمت داخل ساختمان وسردرش‌باقی‌مانده استکه‌یک کتیبه‌از کاشی‌خیلی قیمتی و شکاهکار قرن ۹ هـ را داراست . ازسال۱۳۱۸هـ شتعمیراتی از طرف اداره باستانشناسی در این بناشده است تا باقیماندهٔ این اثرازبین‌نرود سر در و ستونهای آن باز ساخت شده است . و از سال ۱۳۲۹ هـ ش در

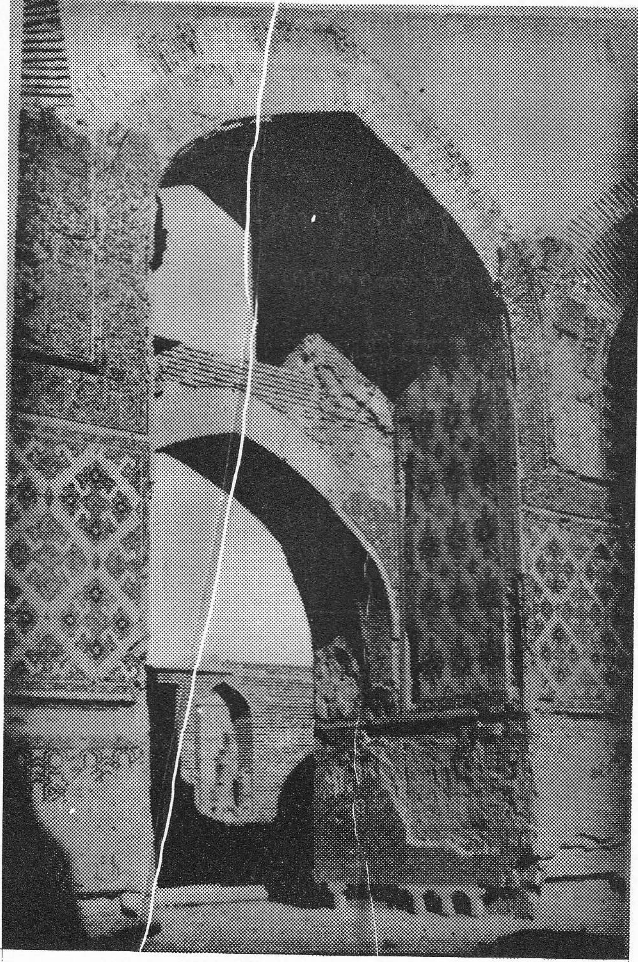
---

۱ — مسجد کبود مشهورترین بنای تاریخی تبریز و متعلق به دورهٔ جهانشاه قره قویونلـــو است بنای آن را برخی به صالحه دختر جهانشاه نسبت میدهند (سال۸۷۰ ص) .تمام قسمتهای‌این‌بنای عظیم به استثنای سر در بوسیلهٔ زلزله کاملا ویران شده است .آنچه‌که باقیست‌بخصوص‌کاشیهای آن زیبائی و ارزش این بنای واقعا بی نظیر را در گذشته بخاطر میآورد .

۲ — نادر میرزا ص ۷۸

خرابه مسجد جهانشاه

مسجد جهانشاه

پشت سردر مسجد کوچکی ساخته میشود .

نویسندهٔ دیگری نیز مینویسد : " حتی در تمام دنیا نیز اثری مانند این مسجد وجود ندارد [1] .

در آثار بیشتر سیاحین تعریف جامعی از یک مسجد که شاید همان مسجد کبود باشد دیده میشود ولی این نویسندگان اسم آن را نمینویسند فقط بعضی تحت عنوان مسجد جهانشاه از آن نام میبرند . نویسندگان ایرانی به این مسجد اسامی مختلف از جملهٔ : مسجد جهانشاه مسجد کبود ، "گوی مسجد" میدهند این اسامی را ما در نوشتهٔ سیاحین نمی بینیم .

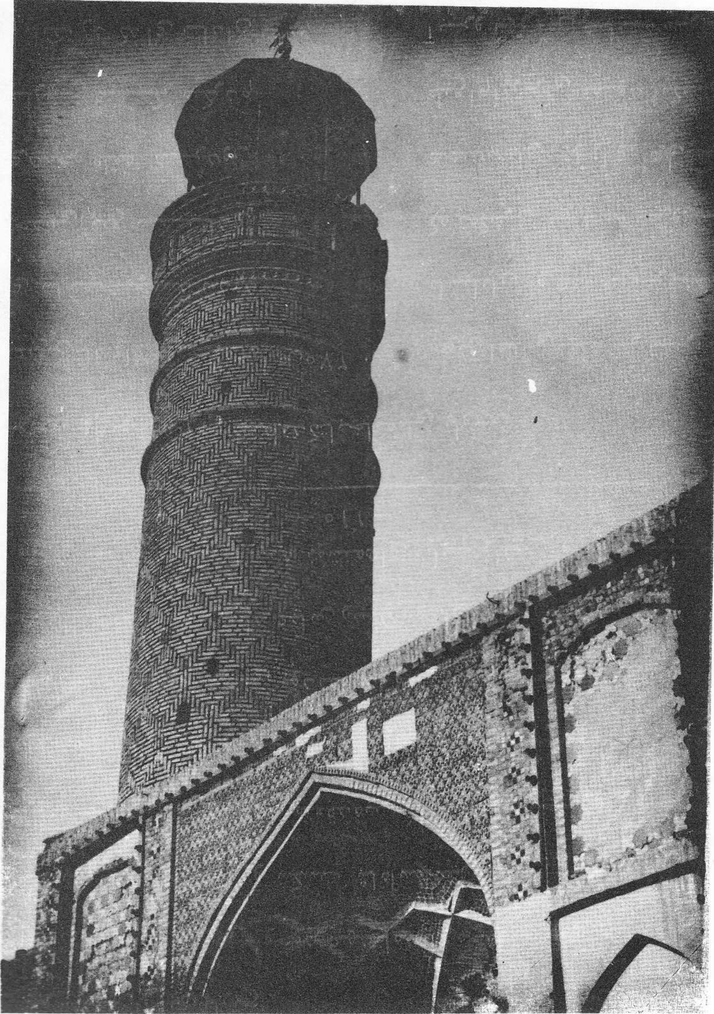
راجع به سایر مساجد و بناهای تاریخی شهر توضیحات با ارزشی در نوشتههای ایرانی وآثار جهانگردان خارجی به چشم میخورد : ارک علیشاه ، شام غازان ، رشیدیه ، مسجد ا[illegible] حسن پادشاه و غیره . . . هر یک به نوبت توسط نویسندگان ایرانی همانند سیاحین توصیف شدهاند . البته در آثار ایرانی با دید وسیعتر مورد تفسیر قرار گرفتهاند مثلا ایرانیان علاوه بر ذکر تاریخ دقیق بناها حتی نام معمار ساختمان را نیز آوردهاند .

همانطوریکه قبلا "اشاره شد طبق عقیده تمام نویسندگان بعضی از ساختمانهای تبریز در اثر زلزله از بین رفته است . زلزلهٔ تبریز قبلا بیشتر آثار تاریخی آن را از بین بردهبود تکرار آن در ۱۱۹۴ هـ خرابیهای زیادتری به بار آورد . امروزه مساجدی که نام آنها را در آثار سیاحین مانند اولیا می بینیم دیگر وجود ندارد . زلزله سال ۱۱۹۴ هـ که در بالا به آن اشاره شد شهر راکاملا ویران کرد .

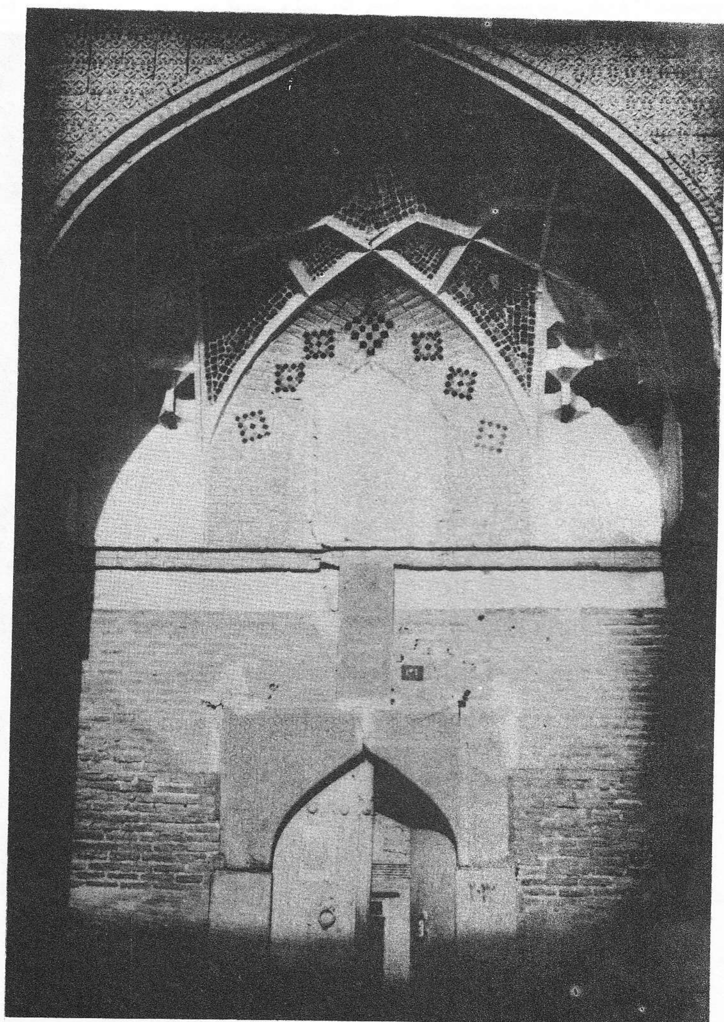
بناها و آثار بزرگی مانند رشیدیه ، دمشقیه ، نصیریه ، سلیمانیه ، و دولتخانه مانند سایر ساختمانها ویران شدند فقط چند تایی از آثار تاریخی که امکان تعمیر آنها وجود داشت باقی

---

۱ [illegible] ص ۲۱۸

مقبره سید حمزه

دید دیگری از مقبره سید حمزه

بود که متاسفانه‌بجای‌تعمیر بنای جدیدی به روی خرابه‌های اولی‌بنا میشدویابدون درنظر گرفتن‌موقعیت‌تاریخی‌این بنا دست به تعمیر و ساختن مجدد آن زده‌اندوگاهی حتی اسم سازندهٔ‌اولیهٔ‌آن‌ازبین‌رفته استو بدینجهت در حال حاضر آنها را نمیتوان جزء بناهای تاریخی طبقه‌بندی کرد .از جمله‌مسجداستادو شاگرد است که تفسیر جالبی در اثر شاردن می‌بینیم و دیگری مقبرهٔ " سید حمزه "[1]که سیاحین اصلا اسمی از آن نمیبرند .

عقیدهٔ عده‌ای‌ازنویسندگان‌دربارهٔ‌اوضاع‌اداری‌وسیاسی‌این‌شهرچنین‌است : حکمران این‌ناحیه‌گاهی رعیت‌پادشاه ایرانو زمانی مملوک سلاطین عثمانی بود . بیشتر سیاحین بخصوص آنتوان دوگوآ جنگهای‌ایران‌وترک‌رابهمان طریقی که نویسندگان ایرانی نوشته‌اند شرح میدهندهردودسته‌تایید میکنند که تبریز به علت همین دشمنی ها و جنگهای متعدد و دست بدست گشتنها کاملا ویران شده‌است و نمیتوان آن رابا آنچه در قرون قبلی بود مقایسه نمود . عالم آرابرای‌نشان دادن عظمت‌این‌بدبختی شعری از یک شاعرایرانی راکه پس از غارت شهر توسط عثمان پاشاسروده شده‌میاورد :

کربلا تسکین دردم میدهد ورنه دلم‌درحسرت‌تبریزوویران‌ترز تبریزاست .

نویسندگان‌ایرانی‌مانندسیاحین‌جریان‌فتح‌تبریز را درسال۱۶۰۲م و اینکه شاه‌عباس دستور میدهد که تمام علائم وآثارترکها را درشهر از بین ببرند تعریف کرده واز قلعهٔ جدیدی‌که‌بدستور وی درتبریز ساخته شده‌است صحبت میکنند . و طبق شعریکه در کتاب "عالم‌آرا" آورده شده تاریخ این فتح در ۱۰۱۴ه (۱۶۰۳ میلادی) ذکر شده و جملهٔ

۱ـمقبرهٔ‌سیدحمزه‌درمحله سرخاب قرار دارد . قبر سیدی از بازماندگان امام‌موسی کاظم "هفتمین امام شیعیان" و یکی‌از مشاورین سلطان غازان است وامروزه زیارتگاه مردم این ناحیه میباشد .

"امن شد تبریز " را بر آن تاریخ گفته‌اند .

"شاه‌عباس‌شاه والا جـــاه / خوش اساسی نهاد در تـبریـز
قلعه‌ای ساخت‌همچوسد سدید / پاسبانان او همه خونـریـز
طرفه حصنی‌رفیع بـنـیادی / که نه‌کسری نهاد نه پـرویـز
قلعه‌ای‌همچو قلعهٔ گـردون / سخت‌بنیان چو رأی اهل‌تمیز
بهرتـاریـخ فـکر میکردم / طبع‌ام‌اززیرکی نمـود انگیـز .
خردم بانگ زد که ای نـادان / آبـرو بهر این فسانـه مـریـز
نور این معنی از سراچهٔ غیب / تافته در ضـمـیر سحر آمیـز
گشته‌ملحم‌بخاطری که بـود / معنی از جام فـکرتـش لبریز
طوطی‌طبعش از سخـنـرانـی / بهر تاریخ گشته شکر ریـز
چون بپرسیدمش‌از این تاریخ / هاتفی گفت "امن شد تبریز "[۱]

نویسندگان ایرانی‌و خارجی[۲] وجود عهدنامه‌های‌مختلف بین این‌دوکشور را درقرن ۱۷ تأیید میکنند جنگ چالدران‌و شکست شاه‌اسماعیل سبب شدکه ترکهاوارد تبریز شوند ؛ وعهدنامهٔ منحوس‌صلح۹۹۸هـ ق‌منعقده‌بین‌شاه‌عباس‌بزرگ‌وترکها سبب تحکیم‌اقامت ترکهادر تبریز گردید ولی باوجود تمام این ها ایرانیان‌نخواستندپایتخت قدیمی خود را از دست بدهندودر جستجوی فرصتی بودند لذا وقتی انقلاب سربازان ترک آن‌کشور را به اغتشاش کشید واین خبر به‌گوش شاه عباس رسید ، وی‌از اصفهان حرکت نموده ودر مدت کمی وارد تبریز شد . و بنا به نوشته‌های ایرانی و سیاحین

---

۱ ــ عالم آرا ص ۵۵ شماره ۲۲۴ نسخهٔ کتابخانه‌ملی پاریس .

۲ ــ آنتوان ص۱۹۹ ، ۲۰۰ = گارسیا ص۲۷۰ .

شاه عباس پس از فتح تبریز سخاوت بیشتری به ... تبریز
حتی تماس ۲۰ سالهٔ خود را باترکها رعایت نکردند و تعداد زیادی از آنها را در شهر و قصبات اطراف کشتند؛ ساختمانها ، کاروانسراها ، حمام‌هاو هم چنین مغازه‌های ساخته شده توسط ترکها را تماماو بنابه دستور شاه عباس ویران کردند .[1]

در۱۰۲۲هـ ق ، معاهدهٔ دیگری بین مراد پاشاو شاه‌عباس منعقد شدکه طبق‌آن‌تمام نواحی‌اکه‌درجنگهای‌اخیرترکهاازایران‌گرفته‌بودندبه‌ایران‌پس داده شدند و معاهده‌ایکه به سال ۱۰۲۷ هـ ق پس از فتوحات "قره‌چغای‌خان" سردارتبریز منعقد شد معاهدهٔ سال ۱۰۲۲ رامحکم تر گردانید [2].

درآرشیو خطی موزهٔ توپکاپوسرای استانبول سند رسمی تنظیم شده توسط دو وزیر : "ترک‌وایران "درسال۱۰۴۸هـ موجوداست‌که‌نشان‌دهندهٔ برقراری‌صلح‌بین‌دوکشورمیب... [3].

در مورد اوضاع سیاسی واداری این ناحیه باوجودیکه زیاد صحبت نشده است ولی توافق عظیمی‌بین دودسته نویسنده موجوداست .نویسندهٔ تذکره‌الملوک مانند ...اردن آذربایجان‌رایکی‌ازچهارایالت‌اصلی‌ایران‌دراین‌دوران‌میشمارد .وازحکمران تبریز تحت عنوان بیگلربیگ نام میبرد ، عنوانیکه تمام سیاحین‌بکار برده‌اند . واضافه‌میکندکه بیگلربیگ تبریز علاوه‌بر تبریز و حومه ، چندین شهر دیگر رانیز ...
عبارتنداز... آستارا ، مراغه ، افشار ، قراجه‌داغ ، ...
لاهیجان ، اوجرود ،ابدلو ، ایل شقاقی ، زنوز ، قارنی یارق ، مشگین ، مغانات ،

---

۱ ـ عالم آرا ، ص ۵۳ شماره ۲۳۴ نسخه کتابخانهٔ پاریس

۲ ـ عالم آرا ، ص ۵۳ ، شماره ۲۳۴ نسخه کتابخانهٔ پاریس

۳ ـ آرشیو شماره ۲۰۶۳ . موزهٔ توپ قاپوسرای استانبول

پشک، لکسلمان، قراآغاج، اینالو، اینان لو، سلطانیه، زنجان [1].

تذکرهالملوک منبع اطلاعات است و تنها کتابی است‌که بمااطلاعات جامعی در مورد ادارهٔ امور کشوری شهرها و عایدات آن دوران میدهد. در این کتاب‌حتی مبلغ مواجب بیگلربیگ‌تبریز نیز نوشته شده که ۲۳۳۷ تومان و ۸۳۱۷ دینار بود و عایدی این شهر تا ۳۴۲۳۴ تومان و $\frac{1}{2}$ ۴۹۰۶ دینار میرسید [2].

قبل‌از شروع بحث در مورد تجارت در این شهر بهتر است‌عقاید نویسندگان‌ایرانی رادرموردزبان مردم شهر تبریز که سیاحان کمتر به‌آن اشاره‌کرده‌اند بیان‌کنیم. البته‌نباید از نظر دور داشت که سیاحین، مورخین‌باسابقه در علم خود نیستند: اینها آماتورهایی هستند باتخصص‌های مختلف که‌غالبا بطور اتفاقی ضمن سیروسیاحت از شهر تبریز عبور کرده و مانند توریستی این شهر توجه‌آنها را جلب کرده است.

اولئاریوس‌باوجودی که از این شهرهرگزنگذشته است مینویسد: ساکنین آذربایجان مانند ساکنین سایر نواحی ایران علاوه بر زبان خود زبان‌ترکی رانیز درمدرسه میآموزند. واولیاء تنها سیاحی است‌که در مورد زبان ساکنین این محل‌مطالب بیشتری گفته ولی‌باید اضافه‌کردکه‌دراین‌مورد دقت کافی‌نداشته است. شیروانی نویسندهٔ ایرانی‌نیز تأییدمیکند که ساکنین تبریز ترکی حرف میزنند [3].

نویسندگان‌مدرن‌بخصوص‌کسروی برای‌ما اطلاعاتی میدهند که‌اهمیت و ارزش زیادی

---

۱ ــ مینورسکی، سازمان اداری صفوی، ص ۱۸۸

۲ ــ مینورسکی‌این‌رقم‌رابرای منطقهٔ چنین مهمی ضعیف میبابد و فرض میکند که حکمران تبریز منبع درآمد دیگری نیز داشته است.

۳ ــ حدایق‌السیاحه، ص۸۶، شماره۱۳۰۵۵ نسخهٔ کتابخانهٔ ملی‌پاریس

نتیجه

در این قسمت سعی براین است‌که‌ارزش واهمیت آثار سیاحین متعددی راکه دیدیم نشان‌دهیم‌و به اختصاربررسی‌کنیم که تاچه اندازه این افراد در بهتر شناساندن این شهر کمک‌کرده‌اند . پس‌آثار سیاحین را از چند نظر موردبررسی قرار میدهیم :

۱ـ ارزش واقعی نوشته‌های آنها چیست و دلیل مسافرتشان کدام‌است .

۲ـ آیا توصیفاتی که‌از این ناحیه داده‌اند درست بوده است ؟

سیاحینی‌که‌در دورانهای‌پیش‌توجه‌ممالک‌غربی‌رابه زیبایی وشکوه شرق جلب‌کرده‌اند با اطلاعات دقیقی که از این‌کشورها داده‌اند خدمت بزرگی به بشریت کرده‌اند . آنهـا از مشرق زمین نه فقط به عنوان سر زمین پری ها و هزارویکشب بلکه به عنوان‌ممالکی که دیده و سیاحت کرده‌اند صحبت میکنند . تاریخ ممالک شرقی‌توسط همین سیاحین دوباره‌شناخته‌شده‌است .زیرابی‌وجودآنها شناخت تاریخ‌مشرق‌زمین‌مشکل‌یاحتی غیرممکن‌بود .

از آغاز قرن ۱۳ میلادی ونیزیها ، پرتقالیها ، هلندیها ، انگلیسی‌ها و فرانسویها به‌ترتیب به‌مشرق‌زمین‌مسافرت‌کرده ممالک آسیایی راکشف‌نمودند :این‌کشفیات افق دنیای آنهارا وسیع تر کرده‌و تصورات آنها را به‌حقیقت پیوست و کنجکاوی آنها را تحریک‌نمود .

چطور امکان داشت‌آثار وآداب ورسوم کاملا متفاوت‌با آثارو آداب‌و رسوم خود راببینند و بی‌تفاوت‌بمانند .

ارتباط شرق‌وغرب درآغازقرن ۱۷حکومت‌شاه‌عباس‌بزرگ‌ولوئی‌چهارده وسیعترگردید . شاه عباس که به‌مهمان نوازی نیزمشهوربوده‌است‌با مسکن دادن چندین هزار ارمنی در جلفا وبا دعوت سفراء ومسیونرهای مذهبی‌و جواهرسازان‌و تجار و صنعتگران به دربار خود کمک‌موثری در ایجادروابط بیشترباملل مسیحی‌نمود وسیاحین بانظر روشن بینی که داشتند ازموقعیت مناسب دربار ایران استفاده‌کرده جرأت یافتند تجارت را توأم باامور سیاسی نمایند . شاه عباس با صبر وحوصله فوق‌العاده‌اش نه فقط در بین‌ملل‌شرق‌بلکه در اروپا که این‌صفت خیلی کمیاب‌و نادر بود مشهور شد . فرستادن‌صنعتگر ایرانی بخصوص درصنعت‌کاشی‌کاری به‌ونیز ،ورسیدن‌لاینقطع‌اشیاء هنری‌ایرانی به‌اروپا شهرت‌بیشتروبهتری به‌هنر و صنعت ایران‌میداد .

شاه عباس از این حسن روابط دردومورد ؛هم‌برای بالا بردن وگسترش‌سطح تجارت کشور و هم برای‌ازبین بردن قدرت ترکها استفاده‌میکرد . به‌این‌ترتیب توجه امپراطوران اروپایی‌بطورکامل‌به طرف ایران جلب‌شد وآنها جهت برقراری‌روابط با ایران بررسی‌هائی را آغاز کردند . حاصل این‌تماس‌ها و روابط . آثارمسافرینی‌میباشد که اولین و بهترین اطلاعات درمورد مشرق زمین‌بخصوص ایران راشامل‌است . بایدمتذکر شدکه مسافرین قرن ۱۷ به جز چند استثنا یا جواهر سازانی بودندکه برای جمع ثروت نظرشان به این‌ناحیه معطوف‌شده‌بودویا افرادکنجکاویکه درنتیجه افسانه‌های ساختگی از ثروتهاوزیبائیهای این ناحیه به‌این‌سرزمین جلب شده‌اند . آثار آنها با ارزش و پراز اطلاعات خصوصا اطلاعات تاریخی وجغرافیایی‌است عده‌ای‌ازاین‌مسافرین‌چون تاورنیه ، شاردن و اولیاء مقام و رتبهٔ والایی دارند اینان تحت‌تاثیر علاقه به‌ایران‌اقامت خود رادر این‌کشور طولانی کرده در

بازگشت اطلاعات وسیعی ازاین سرزمین باخود برده‌اند . خاطرات مسافرت آنها اثری است جالب وبی نظیر زیرا آنچه راکه ازاین‌کشور در قرن ۱۷ نوشته‌اند خود شاهد عینی بوده‌اند .

تاورنیه سیاح‌متخصص و امتحان‌شده‌ایست‌او همیشه برنامهٔ زندگی خود راباميل به کنجکاوی‌های‌مسافرت تنظیم میکرد و همانطوریکه خود گوید : "باميل به مسافرت" بدنیا آمده بود و بهمین مناسبت است که پس از اتمام مسافرتهایش خود راموظف میدانست که آثار خود را بصورت کتاب راهنمای توریستی در دسترس آیندگان بگذارد .

آثارشاردن‌که‌تحسین‌آمیزاست‌نوشته‌جهانگردان قبلی را تکمیل میکند واهمیت قابل توجهی دارد . مسافرت برای‌او اندوختهٔ معنوی فراوانی بهمراه آورده‌است .آثارش ثروتی بوده ازمعنویات شرق برای کسانیکه چیزی از آن نمیدانستند " .

تشریح‌عمومی وضع کشور ، ساختمانها ، کاروانسراهاو غیره توسط اولیاء پر ارزش تراز نوشته‌های‌تاورنیه‌وشاردن‌است .قضاوتها وتعریف‌های وی حتی در قرن حاضر حائز اهمیت و ارزشی قابل توجه است .

سیاحین تصویر بسیطی از این‌شهردر قرن ۱۷ برای مامیدهند آنها از تعریف اشیاء هنری ، مساجد مشهور و بازارها و ساختمانهای باارزش این شهر خودداری نمیکنند ولی چیزیکه‌بیشترازهمه‌سیاحین‌راجلب کرده‌است موقعیت تجارتی و اقتصادی این شهر است .

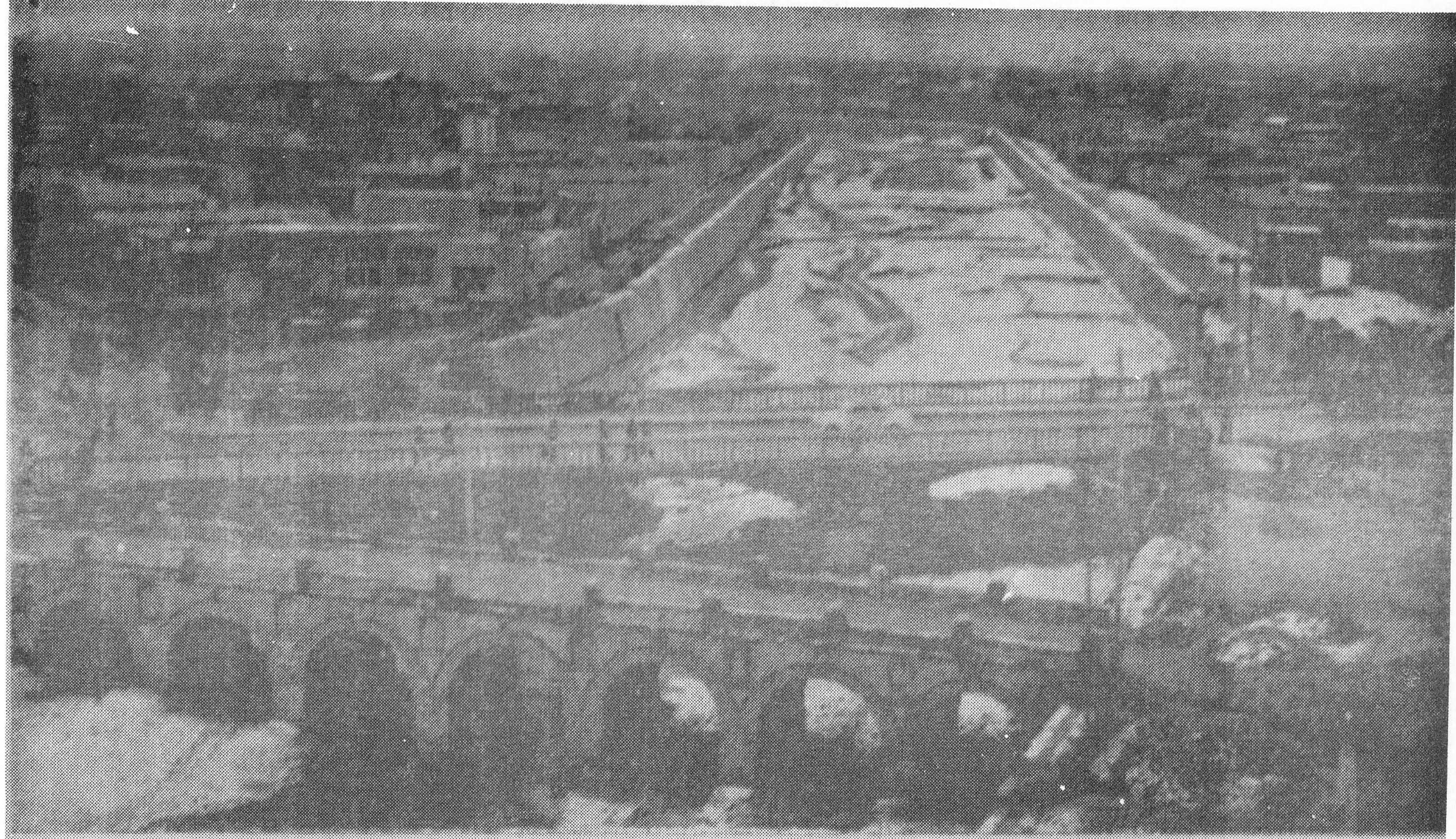
نقشهٔ جغرافیایی شهر ترسیم‌شاردن ،باوجودیکه نامرتب است‌به‌آسانی به خواننده اجازه میدهد جای بناهای مختلف توصیف شده درآثار سیاحین مختلف را پیداکند این نقشه ومجموع نوشته‌ها یک تصویر حقیقی ازتبریز قرن ۱۷رادر نظر ما مجسم مینماید .

درکنار توصیفات‌مساجد ،و ابنیه ، سیاحین از شهر ویران شدهٔ شام غازان و سایرین که همه اهمیت داشتند برای ما صحبت میکنند تعریف جالبی از اقتصاد وتجارت

شهر می‌بینیم .

خاطرات مسافرین هم‌چنین برای شناخت‌اوضاع اداری شهر ،دشمنی مردم با ترکها و نیز موقعیت مذهبی و زندگی‌اجتماعی ساکنین آن و آرزوها واخلاق وهنر آنها مهم‌است اگر چه خیلی ناچیز باشد . این نویسندگان مشاهدات و جستجوهای مفید خود را به‌ارث گذاشته‌اند که‌توام‌با نکته‌های خوش‌آیند و خنده دار است واین خود به خاطرات آنهایک حالت زنده وقابل ستایشی میدهد .

نام دوتن دیگراز مسافرین :پدران روحانی : فیلیپ ورافائیل را نباید از یاد بـرد کتاب رافائیل شامل تعریفهایی از قسمتهای مختلف ادارهٔ امور کشور وحکمرانان ایالات ایران‌است این‌تعریف ها مختصر ولی‌دقیق است . دواثر دیگر از پوله و لابولدی لوگوز در مورداین‌شهرو کتبی از مسیونرهای‌مذهبی‌که‌ازاین‌مملکت‌دیدن کرده‌اندوجود دارد که زیاد مهم نیستند . خاطرات‌مردان مذهبی مانند پدر روحانی الکساندر دورودو آوریل شامـل اطلاعات زیاد جغرافیایی ومذهبی است ولی در این آثار جهت شناساندن این‌شهر چیز تازه‌ای وجود ندارد .

پلهای قدیم و جدید شاهی بر روی مهرانرود

ضمیمه

تاریخ تبریز

از آغاز تاشروع قرن ۱۷ میلادی

مسأله قدمت شهرتبریز مشاجرهٔ زیادی را بین مورخین برپاکرده است و بیشتر برای اینستکه دانسته شود کهآیا تبریز واقعا قدیمی‌ترین شهر مادهاست؟

همانطوریکهقبلاً دیدیم درموردقدمت شهرواسم و تاریخبوجود آمدنش اکثر نویسندگان عقایدی دارند نویسندگان این شهرراچندانقدیمی‌نمیدانند تنها کسروی استکه عقیده میدهد :تبریز از قدیمی‌ترین شهرهای جهان استوحتی تاریخ ساختمان آن را به قبل از آمدن آریائیها به ایران میرساند [1].

اعراب در زمان فتح آذربایجان متوجهاردبیل شدند [2] و دربین شهرهائیکه هستهٔ مرکزی را تشکیل میدادند و یا در موقعیکه مرزبان آذربایجانبرایمقابلهبااعراب به گرد- آوری سپاه میپرداخت اسمی از تبریز برده نمیشود [3].

بطورکلی نمیتوان بدرستی فهمید که در قرون قبل از اسلام و در قرون اولیه اسلامی موقعیت و اهمیت تبریز و حتی اسمی که مردم دوران این‌شهر را به‌آن مینامیدند چه بوده است .

در کتب استخری ،طبری ، در نیمه اول قرن چهارم هـ ازتبریزدر زمرهٔ شهرهای کوچک آذربایجان نام برده شده است ولی نویسندهٔ قدیمی تری :ابن‌مسکویه ، تبریز را شهری بزرگ با دیوارهای بلند و باغات وسیع اطراف توصیف میکند .

دردوران حکومت روادیان که پس از دوران حکومت سالاریان بر این ناحیه حکومت کردند .تبریز پایتخت ایالت آذربایجان بود .

در تاریخ تبریز به‌زلزله‌های متعددی که این‌شهر راویران کرده‌اند برمیخوریم که‌در بین آنها یکی در سال ۲۴۴ هـ اتفاق افتاد آن را به‌کلی ویران ساخت متوکل خلیفه عباسی دستور داد تا دوباره شهر را از نو بناکردند .

تاریخ تبریز آنقدر پیچیده و در هم است که نمیتوان به سادگی در یک فصل مختصر آن رابیان کرد . استخری ازتغییردائمی حکومت در این محل مینویسد و کسروی تأیید میکند که درحقیقت آذربایجان و اران وارمنستان از قرن سوم هـ تحت فرمان حکام بومی بوده و خلفای بغداد درآنجا قدرت خیلی کمی داشتند .

از اتحاد سه گانهٔ تبریز ، اشنوودهخوارگان در سال ۳۴۰ هـ مملکت بنی ردینی بوجودآمد [1] و به نظر میاید که حکام تبریز در ادارهٔ امور کشور عملا استقلال داشتند زیرا در مدت سالهای ۲۷۶- ۳۱۷ که بنی ساج در آذربایجان حاکم بود هیچگونه اشاره‌ای به دخالت آنها در امورتبریز نشده است .

---

۱ - مینور سکی ص ۱۰

تبریز در دوران مغول

برای اولین مرتبه مغولها زمستان سال ۶۱۷ هـ به کنار باروی شهر تبریز رسیدند . ازبک پسرپهلوان با دادن غرامت زیادی آنها را بازگردانید[1] . یک سال بعدمغول بار دیگربه جانب تبریز آمد . اتابک به نخجوان فرار کردولی شمس‌الدین طغرایی در مقابل آنها ایستادگی نمود : مغولها بار دیگر پس‌از دریافت غرامت‌های زیاد مراجعت نمودند . اتابک ازبک دوباره به تبریز باز گشت .

درسال ۶۲۱هـ دستهٔ دیگری ازمغولها خود رابه تبریز رساندند . آنها صورت‌اسامی خوارزمیانی‌راکه دراین‌شهر زندگی میکردند خواستند ازبک ازترس برای راضی کردن آنها سرعت عمل به خرج داد[2] .

دررجب سال ۶۲۲ هـ سلطان جلال‌الدین خوارزمشاه به این شهر وارد شد . ازبک از آنجا گریخت‌و ساکنین‌تبریز در حال ستایش از شجاعت و مردانگی جلال‌الدین ازاین امر

۱– حبیب‌السیر ، کتابخانه ملی پاریس ،شماره ۱۳۴۸ ، ص ۳۶۲

۲– حبین‌السیر ،کتابخانه‌ملی پاریس ، شماره ۱۳۴۸ص ، ۳۶۲

اظهارخشنودی‌کردند ، بخصوص‌سرعت عملی که جلال‌الدین در برانداختن ترکمانان‌وقبایل الایوائیه[1] و لشگرکشی به تفلیس ازخود نشان داد بیشتر خوشحال شدند . جلال‌الدین مدت ۶ سال‌درتبریز حکومت‌راندولی به دلیل رفتار نامناسب خود وی این حکومت دیری نپائید . در سال ۶۲۸ هـ جلاالدین‌از تبریزکه‌هنوزهم شهر مهمی بودخارج‌شدومغولها آنجارا متصرف‌شدند . مالیاتی‌به تبریزیان مقررکردند .

در دوران حکومت‌گیوک ، اران‌وآذربایجان‌تحت‌حکومت‌ملک‌صدرالدین‌که‌بامغولـــهـــا پیمان‌بسته‌بود درآمد[2] .

هولاکوپس‌از متصرف‌شدن‌بغداد به آذربایجان آمد (سال۶۵۶) ودرسال ۶۶۱ هـ بعدازشکست‌در قفقازیه‌دوباره‌به‌تبریزوارد‌شد[3] . درتاریخ‌حکمرانی‌اباقا (۶۸۰ـ۶۶۳) تبریز پایتخت‌رسمی‌مملکت ایلخانان شدو تاسال‌های حکمرانی‌الجایتو همچنان این سمت‌راحفظ کرد . دردوران سلطنت ارغون‌وزیریهودی‌وی : سعدالدوله پسرعم خود ابومنصور را مـــامور حکومت این شهر نمود .

درزمان‌سلطنت‌غازان‌خان تبریز به دلیل تجمل و شکوه و بزرگیش‌مشهور بود . غازان درسال ۶۹۴هـ به‌تبریزوارد شدو در قصری در غرب شهر در ساحل رود آجی که تـــوسط اباقابناشده‌بود اقامت کرد . غازان دستورات اکیدی برای خراب کردن تمام کلیساهـــا و

۱ـ در قرن ۶ هـ در گرداگردخوی‌اخلاط ، اربل ترکمانی به نام " ایوا " (iva)) یاییو (Yiva) زندگی‌میکردندکه‌در منابع اسلامی‌نام‌این‌عشیره " ایوانیه " آمده است . (رک . ابن اثیر تاریخ‌کامل)

۲ـجهانگشا ، جوینی ، جلد دوم ص ۲۵۵

۳ـ حبیب السیر کتابخانه ملی پاریس شماره ۱۳۴۸

معابدوبت خانه‌ها صادر کرد [۱]. یکسال بعد شاه ارمنستان :هثوم" از غازان تقاضای جلوگیری از این خرابیها کرد و این امر ملغی شد .

در سال ۶۹۹هـ غازان‌خان تصمیم به ساختن عمارت عظیمی در بیرون شهر برای آرامگاه خودگرفت ؛ غازان این‌ساختمان‌را درمحلهٔ " شام " بناکرد وآن را با بناهای‌جالب دیگری‌زینت داد . در جنب آرامگاه مزبور ، مسجدی زیبا ، دومدرسه ، یک بیمارستان ، یک کتابخانه و یک ساختمان برای کارکنان اداری این ساختمانها و مسافرخانه‌ای جهت استراحت مسافرین برپا شد .

این‌مسافرخانه‌در بین دوشاخه از رودهائیکه آبهایشان کمی دورتر از انبوه درختان پراکنده‌میشد ساخته شده بود .بعلاوه چندین حمام نیز در این‌ناحیه بناشد و در آمدشان که گاهی از صدتومان طلا بیشتر میشد خرج نگهداری وحفاظت این‌بناها میشد [۲] .

وسعت‌تبریز در این‌دوران بحدی رسید که هرگز نرسیده بود و بعلت ازدیاد جمعیت شهر توسعهٔ زیادی از اطراف یافت و قسمتی از خارج شهر جزیی‌از شهر گردید . و غازان خان بهمین‌مناسبت‌دیواردیگری‌برآن کشید [۳] . به طریقی که‌تمام باغات اطراف ، کوههای والیان‌و سنجران نیز تمام در داخل آن قرار گرفت .

وزیرمشهورغازان‌خان :خواجه رشیدالدین‌نیزیک‌سلسله عمارت زیبایی در جانب‌دیگر شهر دربالای تپهٔ والیان بناکرد وآن را " رشیدیه" نامید و با ساختمانهای زیبایی آن "

---

۱ ــ جامع التواریخ رشیدی ، کتابخانه ملی پاریس شماره ۲۰۹ ، ص ۳۸۷

۲ــــ تاریخ مبارک‌غازانی‌ص ۱۱۷ ، ۲۰۷ ، ۲۱۴= نگاه کنید و صاف

۲ــبه‌عقیدهٔ نادر میرزا : دیوار اولی توسط غازان کشیده شده‌بود ص ۵۶ ، دارالسلطنهٔ تبریز .

را مزین کرد . پسرش غیاث‌الدین محمد اثر پدر را تکمیل نمود . در این‌تاریخ تبریزرسما " پایتخت سلسله‌ومرکز حکمرانی شده‌بودومملکت‌تماما" :ازجیحون تامصر زیر فرمان تبریزبود. حکام ایالات مزبور مالیاتها وخراجهای خود رابه دربار تبریز میفرستادند وجود سکه‌های طلاونقره‌وواحدهای‌دیگربرابرباواحد تبریزدر این نواحی گفتهٔ بالا را کاملا تأییدمینماید . درسال ۷۰۳ هـ مراسم‌بزرگی برای‌تشییع‌جنازه غازان در این شهر برپا شدکه‌درهمان‌مقبرهٔ ساخته‌شده دفن کردند . جانشین غازان : الجایتو ، در سال ۷۰۵ به ساختن پایتخت جدیدی در سلطانیه اقدام‌کرد[۱] ولی‌این امر نیز از ارزش و بزرگی تبریز چیزی کم نکـرد.

در دورهٔ هرج‌ومرج زمان سلطنت ابوسعیدو جانشینش آرپا اموال خاندان رشیدی و محلهٔ رشیدیه غارت شد . پس‌ازاین‌جلایریان در تبریزقدرت یافتند جلایریان وابسته بـه قبیلهٔ جلایر یکی‌ازقبایل‌ترک‌مغول و مهمترین‌آنهاست که برای‌اولین بار روسای این قبیله به‌همراهی هولاکوخان در ۶۵۱هـ (۱۲۵۹ م) به ایران آمدند .

جلایریان در شمال غرب و مغرب ایران که در حقیقت دوایالت مهم آذربایجان و عراق عرب را شامل میشد حکومت راندند که‌البته چند شهری از عراق عجم و قسمتی از خوزستان را نیز باید به‌آن اضافه کرد .

این سلسله که ازمرگ ابوسعید تاسیس یافت‌سلسله‌ای است‌که سرنوشتش با سرنوشت تبریز بستگی کلی دارد و تبریز دوباره پایتخت شد .

در سال ۷۳۶هـ سلطان‌محمدخان از جانب امیر شیخ حسن بزرگ جلایری والی تبریز شد ولی‌کمی‌بعد امیر حسن کوچک‌چوپانی و طرفدارانش‌حملاتی راشروع‌کردند . امیر حسن به جانب بغداد رفت‌و سلطان حسن کوچک در ۷۴۰ هـ آذربایجان ، اراک واران و مغان و

۱ــ جامع التواریخ رشیدی ، کتابخانهٔ ملی پاریس ، نسخهٔ خطی شماره۲۰۹۰،ص۴۴۸

گرجستان رامتصرف شد . در سال ۷۴۴ه برادر و جانشین اواشرف با انوشیروان بیعت کرد ولی ازضعف اواستفاده‌کرده اورا به سلطانیه فرستاد وخود عملا در تبریز به‌تنهایی حکومت راند .

فشارو بیدادگریهای اشرف ، جانی بیک رئیس قبیلهٔ زرقاء را برانگیخت که به‌نام دفاع از طوایف در کار تبریز مداخله کند . اشرف مغلوب و کشته شد به سال ۷۵۶ ه ،و اخجوک وزیر جانی بیک در تبریز ماند در چنین موقعیت است‌که سلطان اویس پسر شیخ حسن بزرگ جلایر بغداد را به قصد تبریز ترک کرد [1] ولی اخجوک مانع‌ورود‌اوبه‌تبریز شد .

اخجوک به زحمت از شر سلطان اویس خلاص شده بودکه امیر مبارزالدین مظفری از شیراز روی به‌آذربایجان آورد ، لشکر اخجوک رادر نزدیک‌میانه ازبین برد و به سال ۷۵۸ ه به‌تبریز وارد شد . بعد از دوسال سلطان اویس برای بار دوم به تبریز آمد دراین نوبت اخجوک گرفتار و کشته شد .

درسال ۷۷۶ه پس ازمرگ سلطان اویس ، شاه شجاع پسر مبارزالدین بار دیگر برای تصرف تبریز حرکت کرد اوسلطان حسین پسر سلطان اویس را مغلوب کردو تبریز رامالک شد ولی پس‌از چندی به دنبال اغتشاشی‌که در اوجان به وقوع پیوست ، شاه شجاع مجبور به‌ترک‌تبریزگشت‌وسلطان حسین‌ازغیبت اواستفاده کرده‌بدون جنگ و خونریزی‌وارد تبریز شد .وتاسال ۷۸۴ ه درآنجاحکومت‌کردودراین‌سال‌سلطان‌حسین‌کشته‌شدوبرادرش‌احمدجای اورا گرفت .

با وجود همهٔ این تغییرات وهرج‌ومرج ها جلایریان همیشه مورد احترام‌اهل تبریز بودند .مقبرهٔ دمشقیه‌وساختمان‌بزرگ دولتخانه‌رااز آثاردوره‌جلایری‌درتبریز مینویسند [2].

---

۱ ــ تاریخ‌آل‌مظفرص۶۲

۲ ــ منتخب‌التواریخ معینی ، ص ۱۶۷

تبریز در دورهٔ تیموری

تیمور برای‌اولین‌دفعه در سال ۷۸۶تا سلطانیه پیش رفت . پس از تصرف آن ناحیه به‌سمرقندمراجعت‌نمود [۱]. درسال ۷۸۷ هـ تغتمش خان رئیس قبیلهٔ " ذهبی " قشون خود را به‌آذربایجان‌فرستادو به تبریز حمله بردولی این شهر دراین زمان‌توسط امیرولی حاکم سابق‌گرگان (فراری‌ازتیمور) ومحمودخان‌حکمران‌خلخال‌خوب‌محافظت میشد ، ولی باوجود همهٔ اینها قبیله‌هاشهرراگرفتندو آن‌را غارت کردند وباعدهٔ زیادی که به اسیری گرفتند به دربند مراجعت نمودند .

سلطان‌احمد جلایر که برای دفاع از اهالی تبریز آمده‌بود توسط تیمور از آنجا دور شد . ازاین‌تاریخ‌تیمور در شام غازان فرود آمد ، به اهالی غرامتی به‌نام " مال امـان " مقرر کرد [۲]. در ۷۹۰ هـ تیمور ،میرانشاه‌راحکمران‌تیول هولاکوکه شامل :ری ، آذربایجان ، گیلان ، شیروان ، دربند ،و ولایات‌آسیای‌صغیر بودکرد وتبریز پایتخت‌این ایـالا ت ،

---

۱ ــ ظفرنامهٔ نسخه خطی کتابخانهٔ ملی پاریس شماره ۷۱،ص ۱۲۳

۲ ــ ظفرنامهٔ نسخه خطی‌کتابخانهٔ ملی پاریس شماره ۷۱، ص ۱۲۵

گردید . سه‌سال بعد میرانشاه دیوانه شد بیشتر ساختمانها راویران‌کردوعدهٔ زیادی را کشت ۱ .

تیمور پس‌ازیک‌مسافرت به‌هنددرسال ۸۰۲ هـ به‌آذربایجان وارد شد . اوهمهٔ کسانی را که بنحوی در کارهای‌میرانشاه‌شرکت داشتند اعدام‌کرد . درسال ۸۰۶ هـ میرزا عمر پسر میرانشاه را به جای پدر حکمران‌این‌ایالات نمود میرانشاه پدر نامبردهو برادرش ابوبکر در اران بین‌النهرین تحت نفوذ میرزا عمر حکومت‌میکردند .

بعد ازمرگ تیمور دو برادر . میرزا عمر و ابوبکر جنگ آغاز کردند . درسال ۸۰۸ هـ ابوبکر برای اهالی‌تبریز مبلغ دویست تومان سرانه‌معین کرد . میرزاعمر به‌تبریز وارد شد ولی به دلیل نفاق و دشمنی بین ترکمانان قشون‌وی و تبریزیان وحوادث ناگوار که در نتیجهٔ این‌نفاق‌به‌وجودآمد ابوبکرتوانست دوباره شهر را تصرف کند . ولی به محض ترک شهر به ابوبکر خبر رسیدکه شیخ ابراهیم‌از شیروان حرکت کرده به جانب‌تبریز میآید . درسال ۸۰۹ تبریز توسط همین شیخ ابراهیم‌دوباره‌تصرف شدواو این شهر را به شاه حقیقی‌آن‌یعنی‌سلطان‌احمدجلایرتسلیم کردو تبریزیان پیشواز گرمی‌ازاین سلطان‌کردند[۲] .

در همانسال‌برای‌بار دوم ابوبکر به جانب‌تبریز راند ولی شیوع مرض طاعون در این شهر مانع ورود او به آنجا گردید .

پس از پایان دوران قدرت تیموری‌ایران‌باز دچارهرج‌ومرج‌شد دودسته‌ازترکمانان : آق‌قویونلوهاو قره‌قویونلوها برای تصرف مملکت با یکدیگر در جدال شدند .

درسال ۸۰۹ هـ قره یوسف ، یکی‌ازترکمانان آق‌قویونلو ، در کنار رودارس‌ابوبکررامورد

---

۱ - حبیب‌السیر کتابخانهٔ ملی پاریس شماره ۱۳۴۸ ،

۲ - روزنامهٔ آسیایی هاوارد ، اکتبر سال ۱۸۷۶ ، ص۳۲۷

حمله‌قرارداد ابوبکر باردیگر به طرف‌تبریز آمد ولی درنزدیکی سردرود بوسیلهٔ قره‌یوسف مورد حمله قرارگرفت .

دراین جنگ میرانشاه پدر ابوبکر کشته شد ، در قبرستان سرخاب تبریز به خاک سپرده شد ، در جریان تبعید درمصر ، قره یوسف و سلطان احمد بایکدیگر پیمانی بستند که‌اگر هرکدام ایالاتی را متصرف شدندآن را با دیگری تقسیم‌کنند بهمین‌جهت قره‌یوسف پیر بوداق‌پسرخواندهٔ سلطان‌احمدرا باشکوه و جلال هرچه بیشتر به حکومت تبریز گماشت وچند وقتی‌بین‌این دوحکمران (قره یوسف و سلطان احمد) صلح برقرار بود ولی به‌محض اینکه قره یوسف از آذربایجان به قصد ورود به ارمنستان خارج شد سلطان احمد تبریز را گرفت و بنابه نوشته حبیب‌السیر این سرگردانیهارا علاالدین پسرسلطان‌احمد سبب شده بود ودر جریان جنگی‌که بین سلطان احمد و قره‌یوسف درگرفت در سال ۸۱۳ هـ سلطان احمد کاملا شکست خورد وکشته شد . او را درمقبرهٔ دمشقیه درپای قبر برادرش سلطان حسین که به دستور سلطان احمد نابود شده بود خاک کردند .

مردم تبریزتاآخرین لحظه نسبت به آخرین پادشاه جلایری اظهار احترام میکردند و وقتی خبر مرگ او در شهر پیچید عزای عمومی اعلام شد .

تبریزمرکزعملیات نظامی قره یوسف بود در سال ۸۱۷ هـ شاهرخ ازترس توسعهٔ نفوذ قره یوسف در این منطقه به‌فکرتسخیرآذربایجان‌افتادولی فقط تاری‌پیش‌آمد و در دنبال همین‌خواست .شاهرخ‌باردیگربه‌سال ۸۲۳ هـ اقدام نمود . در این بین قره‌یوسف درگذشت و هرج‌ومرج‌واختلاف دربین‌سپاهیان ترکمن در افتاد بایسنقر بااستفاده ازاین پیش‌آمدها تبریز رامسخرشد . شاهرخ در زمستان سال ۸۳۴ هـ حکومت آذربایجان را به ابوسعید پسر قره یوسف که‌طاعت‌وی را گردن نهاده بود واگذار کرد ؛ ولی یکسال بعد ابوسعید بدست برادرش اسکندر کشته شد .

در زمستان سال ۸۳۸ هـ شاهرخ برای سومین بار به‌جانب تبریز راند .اسکندر از ترس وی عقب‌نشست ولی برادر باتدبیر و با سیاست وی ، جهانشاه ، اطاعت از شاهرخ را گردن نهاد و شاهرخ نیز حکومت وی را درتبریز رسمیت داده و اوراحاکم آن شهر کرد (زمستان سال ۸۳۹هـ)[۱] . به‌این ترتیب شروع‌سلطنت‌مردی‌رامی بینیم که‌سالیان‌درازدراین‌مملکت‌ودر آسیای صغیرتافرات و خلیج فارس حکومت راند . ومسجد کبود مشهور یکی از آثار اوست . جهانشاه در سال ۸۷۲ هـ در ارمنستان بدست اوزون حسن سردستهٔ ترکمانان آق قویونلو کشته‌شد . دو دختراسکندر از این موقعیت استفاده‌کرده حسینعلی برادر خود را به‌حکومت تبریز نشاندند ولی‌نقشهٔ‌این دوبوسیلهٔ بیگم خاتون‌زن جهانشاه‌نقش برآب شد . چندی بعد حسنعلی پسر دیوانهٔ جهانشاه‌که‌مدت ۲۵ سال‌زندانی پدرش بود به دستیاری عده‌ای اوباش‌تبریزرامتصرف‌شد . بیگم خاتون و خویشان اورا کشت ولی خودش نیزنتوانست مدت زیادی‌دوام‌آورد ، مغلوب‌اوزون حسن شد . سال ۸۷۳ هـ اوزون حسن حاکم و ارباب مطلق آذربایجان و عراق و فارس گشت و خود را رسما " شاه خـوانـد و تـبـریـز را پایتخت‌خودکردودربزرگی‌و توسعهٔ هر چه بیشترآن کوشید ، شهرت وی همه جاپیچید . سفرایی[۲] . از ممالک عثمانی ، روم ، مصر به کشور او آمدند .

اوزون حسن در سال ۸۸۲ هـ وفات یافت و در ناصریه که خودش ساخته بود مدفـون شد .

پسرش‌یعقوب مدت ۱۰ سال در مملکت او باصلح و آرامش حکومت‌کرد . قصر هـشت

۱ــ مرآت العالم ، کتابخانهٔ ملی پاریس شماره ۱۸۰ ،ص ۱۴۵

۲ ــ مارکو دومولین (Marco de Moline) اولین سفیر ونیزی در سـال ۳۲۴ میلادی به تبریز آمد .

بهشت در پارک صاحب آباد از بناهای زمان حکومت اوست . در سال ۹۰۶ هـ شاه اسماعیل پس از غلبه بر میرزا الوند در نزدیکی نخجوان ، تبریز پایتخت آق قویونلوها را متصرف شد [1]. وهم در این سال است که او خود را رسما" شاه خواند . شاه اسماعیل اهالی تبریز را که حدود $\frac{۲}{۳}$ آنها سنی مذهب بودند به قبول مذهب شیعه مجبور ساخت . زیــرا از جانب وی دستور داده شده بودکه در مورد کسانیکه ایستادگی کنند خشونت و سختگیــری عجیبی به عمل آید . [2]

شاه اسماعیل قره قویونلوها را دوست نداشت و بهمین دلیل قبر امرای آنها را خــراب کردو استخوانهای آنها را سوزاند .

جنگ چالدران در ۹۲۰ هـ ق (۱۵۱۴ م ۲) دروازه‌های تبریز را بروی عثمانیها بازکرد سلطان سلیم درسپتامبر سال ۱۵۱۴ باغلبه بر شهر وارد شد [3]. ترکها خزاین شاهان ایران را به جنگ آوردند و هزاران نفر را هم که دربین آنها صنعتگران ماهر محلی بودند به قسطنطنیه کوچاندند [4]. ولی ترکها دراین شهر فقط چند روزی توقف کردند به دلیل عدم موافقت ینی چریها با ادامهٔ جنگ ، مجبور به مراجعت گشتند .

وقایع ناگوار این جنگ سبب شد که ایرانیان احتیاط بیشتری کنند و بهمین دلیــل شاه طهماسب پایتخت را از تبریز به قزوین که کمی دور تر بود منتقل کرد .

در سال ۹۴۱ هـ قشون سلطان سلیمان اول تحت فرماندهی وزیرش ابراهیم پاشا به

---

۱ ــ مرآت العالم ، شماره ۱۸۰ کتابخانهٔ ملی پاریس ص ۱۴۶

۲ ــ عالم آرا کتابخانهٔ ملی پاریس شماره ۱۳۴۸ ، ص ۳۶

۳ ــ احسن التواریخ ص ۶۱

۴ ــ در احسن التواریخ فقط ۴۰ نفر نوشته شده است . ص ۶۱

تبریزوارد شدابراهیم پاشادراین شهر قلعه‌ای بنا کرد [۱]. او حکمران زمان شاه‌طهماسب راهمچنان در پست خود باقی گذاشت[۲]. و در ۲۷ سپتامبرسلطان سلیمان وارد تبریز شد مدت ۱۵ روز برای تنظیم امور در آنجا اقامت کرد [۳]. بالاخره در فصل سرما مجبور بـــه مراجعت گشت و قشون ایران از این موقعیت استفاده کرده در تعقیب آنها تا نزدیکی وان پیش رفت .

درسال ۹۵۵ هـ القاس میرزا برادر شاه طهماسب سلطان سلیمان را برای بار دوم به تصرف تبریزمجبور نمود [۴]. در جریان این جنگ ایرانیان تاکتیک بخصوصی را بکار بردند آنهاهرچه‌سرراه‌وجود داشت از بین بردند [۵]. تا هیچ وسیلهٔ و مواد زیست بدست دشمن نیفتد .

القاس میرزا سلطان را به قتل عام و زندانی کردن‌مردم تبریز تحریک میکرد ولی سلطان سلیمان این استدعای اورا نپذیرفت .

درسال ۹۶۲ هـ اولین معاهدهٔ صلح بین ایران وترک در آماسیه امضا شد [۶]. ایـــن صلح نزدیک به سی سال دوام داشت .

پیشرفت عثمانیها به شکرانهٔ آشوبهایی بودکه پس از مرگ شاه طهماسب در ایـــران

۱ـ احسن‌التواریخ ص۸۶

۲ ـ عالم‌آرا ص ۴۲

۳ ـ احسن‌التواریخ ص ۸۷

۴ ـ تقویم‌التواریخ ، کتابخانهٔ ملی پاریس شماره ۱۷۳۹ ص ۸۳= عالم آرا ص **۵۵**

۵ ـ عالم آرا ص ۵۶

۶ ـ تقویم‌التواریخ ص ۸۴

پیش آمده بود .

عثمانیها از این موقعیت استفاده کرده گرجستان و آذربایجان را متصرف شده وارد تبریز شدند . سال ۹۹۳ هـ ، (۱۵۸۵م) . علی‌قلی خان حاکم تبریز دفاع شجاعانه‌ای از شهرکردوپس‌ازکشتن سه هزار سرباز ترک شبانه عقب نشینی کرد . در این موقع تاج شاهی ایران‌بدست‌پیرمردکوروبی دست و پایی ،شاه محمد خدانبده ، آخرین پسر شاه طهماسب افتاده‌بود .پسربزرگ این سلطان : حمزه‌میرزای شجاع تبریز رانجات داد ولی ترور او در ۱۵۸۶ میلادی به‌عثمانیهااجازه دادکه دوباره به این شهر و تمام آذربایجان دست یابند دراکتبر همانسال عثمان پاشافرمانده‌ی عساکرترک‌درگذشت‌اوجغاله‌زاده را جانشین خود وفرمانده‌قشون ترک در تبریز کرد . این شخص در اول در مقابل ایرانیان پیروز شد ولی بزودی در محاصره‌افتاد . چندی‌بعدفرهادپاشا از جانب‌سلطان‌عثمانی جهت فتح مجدد آذربایجان مأمور شد ولی ۴۸ ساعت بعد دست از محاصره‌پادگان شهر برداشت .

پس از مرگ حمزه میرزا ،تمام‌امیدهای ملت‌ایران‌متوجه برادر کوچکش‌عباس میرزا شد که تاج شاهی ایران را در قزوین‌صاحب شد سال ۱۵۸۶ هـ .

موقعیت‌شهریار جدید وحشتناک بود : از غرب‌عثمانیها گرجستان ، ارمنستان‌و آذربایجان‌و بغداد راتحت‌نفوذ گرفته بودند از شرق خان بخارا بر خراسان استیلا یافته ، هرات ، مشهد ، نیشابور را متصرف‌شده بود . در این موقعیت پرمخاطره ،شاه عباس برای بدست‌آوردن‌آزادی بیشتر جهت رسیدگی به کار خراسان ،مالکیت‌تمام ایالات غربی راکه عثمانیها‌دراشغال‌خودداشتند بنابرمعاهدهٔ قسطنطنیه به‌عثمانیهاواگذارکردواین معاهدهٔ موقعیت ترکها را در تبریز تثبیت کرد . (سال ۱۵۹۰ م) .

شاه عباس به این ترتیب توانست تمام هم و قدرت خود را برای مبارزه با مردم بخارا بکار برد و شهرهای اشغال شده را دوباره بدست آوردوآنها را تاجانب دیگرآمو

عقب راند. سال ۱۵۹۷م. شاه‌عباس پس از راحتی خیال ازجانب شرق با آزادی بیشتری متوجه قسطنطنیه شد ، طغیان و هرج مرج وحشتناکی که‌در ایالات آسیایی امپراطوری عثمانی در سالهای اول قرن ۱۷ به وقوع‌پیوست به شهریار صفوی‌اجازهٔ حملهٔ ناگهانی را داد او نوانست عثمانیهارا ازآذربایجان " دروکند " قلاع ارمنستان را متصرف شود و در سال ۱۶۰۲ میلادی وارد تبریز گردد .

مآخذ و مدارک

I = منابع عرب وایرانی :

الف ـ اسنادمهم تاریخی :

۱ـ ابن بطوطه ، سفرنامه :

ابن بطوطه مسافرت‌خودرادرسال۷۲۵ هـ ق (۱۳۲۴میلادی) شروع‌و به سال ۷۵۳هـ ق خاتمه‌داده است .تقریبا " ازتمام‌ممالک مهم آسیایی دیدن کرده و دوبار از ایران گذشته است ؛ودر جریان‌همین‌مسافرت‌به‌همراه امیرعلاءالدین محمد از تبریز بازدید کرده است .

ابن‌بطوطه‌اطلاعات‌فوق‌العاده جالبی از موقعیت شهرها میدهد . نسخهٔ عربی این کتاب توسط دفرمری‌به‌سال ۱۸۵۳میلادی‌به فرانسه ترجمه شده است و در سال۱۳۳۷ هـ ش (۱۹۵۹ میلادی) محمد علی موحد آن رابه فارسی برگردانده‌است .

۲ـ اسکندر بیک ، عالم آرای عباسی :

این‌کتاب‌توسط اسکندربیک‌منشی‌شاه عباس‌نوشته‌شده‌است‌وشامل تاریخ مفصل زندگی شاه عباس بزرگ‌است با مقدمه‌ای که در آن ازشاهان قبل از شاه عباس سخن رفته است .

اسکند بیک اثر خود عالم آرای عباسی را در ۱۰۲۵ هـ ق تمام کرد .یک‌مقدمه و دو

"صحیفه"ویک‌ضمیمه‌به‌نام‌مقصد ثانی است .و نسخه خطی آن در ۲۹۳ صفحه تحت شماره ۱۳۴۸ در کتابخانه ملی پاریس نگهداری میشود .

۳ـ بختور خان محمد ، مرآت العالم :

بختورخان‌ازرجال‌دستگاه‌ابومظفراورنگ زیب بود و در سال سیزدهم سلطنت اورنگ زیب‌ازاولقب‌خانی‌گرفته‌است .او در بین سالهای ۱۰۷۸ تا ۱۰۹۰ آثاری چون چهار آئینه یا تاریخ‌سرگذشت‌اورنگ‌زیب ،اختصارحدیقه حکیم‌سنائی ،مثنوی جلال‌الدین‌مولاناواشعار فریدالدین‌عطار و مرآت العالم را از خود بجای گذارده‌است . مرآت العالم تاریخ عمومی است‌که‌ازآغازتاسال ۱۰۷۸ را شامل است از یک مقدمه‌و هفت‌کتاب (آرایش)و یک ضمیمه "افزایش"تشکیل‌شده‌است .بعلاوه در پایان کتاب فصلی است که بیوگرافی خوشنویسان و آثار نویسندگان وشعرای ایرانی در آن آمده است .

وفات بختورخان به‌سال ۱۰۹۶ هـ ق ،بیست‌وهشتمین سال سلطنت‌اورنگ‌زیب اتفاق افتاد ،مینویسنداورنگ‌زیب در مرگ‌وی مانند فوت امام یا رهبر دینی سوگواری کرد . این کتاب به سال۱۰۷۸ هـ ق به چا پ رسیده است .

۴ـ حمدالله‌مستوفی ،نزهت‌القلوب :

کتابیست در هئیت و جغرافیا به سال ۷۴۰ هـ ق تصنیف شد . مستوفی اثر معروف دیگری‌به نام تاریخ گزیده دارد که تاریخ عمومی است‌و وقایع دوران‌های مختلف راتاسال ۷۳۰ هـ ق شامل میشود .

نزهت‌القلوب دارای دو قسمت است . در قسمت اول که یک‌مقدمه و سه جزء است از شروع عالم‌و طبیعت و زندگی مادی ومعنوی سخن دارد ؛در قسمت دوم جغرافیای مفصل نواحی راآورده‌است که با حروف الفبا تنظیم شده‌و طبیعتا " تبریز در ردیف حرف "ت" آمده‌است .درپایان دو قسمت‌فصلی به‌نام "نتیجه" داردکه از عجایب جهان سخن گفته

است .

نسخهٔ خطی این اثردر۳۸۵صفحه‌به‌سال ۸۵۳ هـ ق رونویسی شده استو در کتابخانهٔ ملی پاریس نگهداری میشود .

۵ـ حسن روملو ، احسن‌التواریخ :

تاریخ‌دورهٔ تیموری‌وصفوی‌توسط حسن‌کوچک‌امیرسلطان روملو به شاهزاده اسماعیل میرزاکه‌بعدهابه‌نام شاه اسماعیل دوم به سلطنت رسیدهدیه شده است . این اثر تحولات و تاریخ سنوات ۸۰۷ تا ۹۸۵را در بردارد ، علاوه بر تاریخ دورهٔ تیموری و صفوی تاریخ سلاطین عثمانی و شاهزادگان جغتائی و ازبک و تقریبا " تمام سلسله‌های عصر بانکات‌و تذکرات‌جالبی‌دربیوگرافی‌رجال نوشته شده است . و به سال ۱۹۳۱ میلادی در کلکته به چاپ رسیده است .

۶ـ خواجه رشیدالدین فضل الله ، جامع التواریخ :

تاریخ‌عمومی‌ازشروع‌عالم‌تا ۷۰۳ هـ ق (۱۳۰۳ میلادی)را شامل است . رشیدالدین طبیب‌ووزیردربارغازان‌والجایتو ، ایلخانان مغول بود . کتاب‌خود را به دستورغازان‌خان نوشته‌است .این‌کتاب‌به‌سه جلد تقسیم میشود ، او در تاریخ مغول از اسنادو آرشیو رسمی امپراطوری‌واسناداصلی‌این‌قسمت یعنی " التون دبتر" استفاده کرده است .نسخهٔ خطی این‌کتاب‌باخط‌نستعلیق‌درسال۸۳۷ هـ ق (۱۴۳۳ میلادی) در ۵۳۰ صفحه رونویسی شده استو بشماره ۲۰۹ در کتابخانهٔ ملی پاریس‌نگهداری‌میشود .

۷ـ خواندمیر ، غیاث الدین بن همام‌الدین ، حبیب السیر :

کتاب بزرگی است در تاریخ عمومی از شروع عالم تا ۹۳۰ هـ ق (۱۶۲۵ میلادی) ، که‌خواندمیر به‌تشویق امیر علیشیر نوایی شروع به نوشتن‌کرد . این‌کتاب به سه جلدو یک اختتام تقسیم میشودکه‌درحقیقت‌به هفت جلد روضه‌الصفا ، نوشتهٔ پدر بزرگش میرخواند ،

اضافه شده است .

۸ــ خواندمیر :

قطعهٔ کوچکی درمورد ذکر فتح قلعه تبریز و بدست آمدن آن ایالت "با خط نستعلیق به شماره ۲۲۴ در کتابخانهٔ ملی پاریس موجود است .

۹ــ شرف الدین علی یزدی ، ظفرنامه :

کتابیست در تاریخ تیموری که این کتاب در حقیقت گزارش روزانهٔ وقایع نگاران همراه سلطان است ، توسط شرف الدین و به دستور ابراهیم میرزا تصحیح و تنظیم گردیده و بصورت کتاب درآمده است . شرف الدین به دلیل همین کارها معروف شد ، اثرش به سال ۸۲۸ هـ ق (۱۴۲۴ میلادی) پایان یافت و آن گفتار کاملی است در تاریخ تیمور و شاهرخ و قسمت خیلی مهمی در تاریخ قبایل مختلف ترک و مغول که تاریخ جهانگیر نام دارد و ضمیمه ظفرنامه است و غالبا " به نام مقدمهٔ ظفر نامه نامیده میشود . نسخهٔ خطی این کتاب در ۴۴۷ صفحه به خط نستعلیق در کتابخانهٔ ملی پاریس موجود است .

۱۰ــ شوشتری ، مجالس المومنین :

در زندگی بزرگان شیعه تا ظهور صفویه توسط سید نورالدین سید شریف المرعشی الحسینی الشوشتری متولد هند است و در شیروان اقامت داشت و به سال ۹۹۳ هـ ق از امپراطور اکبر شاه لقب قاضی لاهور را گرفت . کتابش در ۹۹۳ شروع و در ۱۰۱۳ هـ ق پایان یافته است و بیشتر در تصوف و الهیات است و ۱۲ فصل (مجلس) دارد .

۱۱ــ شیروانی زین العابدین ، حدایق السیاحه :

پسر اسکندر متولد ۱۱۹۴ هـ ق ، مدت دوازده سال زیر نظر پدر و دانشمندان دیگر در کربلا تعلیم می بیند و در ۱۷ سالگی سفرهای خود را به اقصی نقاط شروع میکند و اطلاعات ذیقیمت این سیاحت ها را در کتاب جغرافیای تاریخی خود میآورد . شیروانی آثار جالب

دیگرنیزچون بوستان السیاحه و ریاض السیاحه از خود به‌یادگار گذاشته است . حدایق ــ السیاحه با حروف الفبا تنظیم است و یک مقدمه و ۲۸ حدایق دارد . شرح‌تبریز در حرف "ت" صفحات ۸۶ــ۸۷ آورده شده است . این‌کتاب‌در سال ۱۲۴۰ هـ ق در شیراز و در ۲۸۹ صفحه رونویسی شده و به شماره ۱۳۱۵ در کتابخانهٔ ملی پاریس موجود است .

۱۲ ــ صنیع الدوله ،محمدحسنخان ، مرآت البلدان

اثری است تاریخی با استفاده‌از اسنادمنتشر نشده نوشته شده است . و در تهران به‌سال ۱۲۹۴ هـ ق به چاپ رسیده است .

۱۳ــ عطاملک جوینی ، خواجه علاءالدین ،جهانگشا :

این‌کتاب یکی‌از اسناد مهم تاریخ‌مغول است ، در چهار جلد از چنگیز وفتوحات جانشینانش‌به‌انضمام دورهٔ خوارزمشاهی ازآغاز تا سقوط ، صحبت شده است . در سال ۱۹۱۶ میلادی در لیدن به چاپ رسیده است .

۱۴ ــ قاضی احمد غفاری ،نگارستان :

احمدبن‌محمدملقب‌به‌قاضی‌غفاری‌نویسندهٔ دوکتاب‌مهم تاریخی است یکی‌نگارستان ودیگری‌جهان آرا که هر دو به شاه طهماسب صفوی اهدا شده است‌و حاوی وقایع تاریخی سلسله‌های‌مختلف‌میباشد . نسخهٔ خطی نگارستان به سال ۹۰۹ هـ ق به اتمام رسیده توسط اسماعیل‌ابوالقاسم نامی در ۱۰۰۸ هـ ق در ۲۱۲ صفحه رونویسی شده که تحت شماره ۷۸۸ در کتابخانهٔ ملی پاریس نگهداری‌میشود این کتاب در بمبئی به سال ۱۲۴۵ و ۱۲۷۵ با چاپ سنگی به چاپ رسیده است .

۱۵ ــ کاتب چلبی ، تقویم‌التواریخ :

تابلوئی‌است‌ازوقایع‌تاریخی‌مسلمانان‌توسط حاجی‌خلیفه‌کاتب‌چلبی ، تاریخ‌نسخهٔ خطی این کتاب نیمه‌دوم قرن یازده هـ ق است با یک‌مقدمه و چندین تابلو ویک ضمیمه .

مقدمه و ضمیمه به ترکی وتابلوها به فارسی نوشته شده است :
بعلاوه فهرستی ازسلسله‌های شرقی با سنوات سلطنت و تعداد شاهان آمده است که نوشتهٔ کتاب راکامل میکند . این فصل با لیست حکمرانان مصری پایان میبابد .
نسخهٔ خطی این کتاب که در قسطنطنیه باخط نسخ در ۱۲۶ صفحه رونویسی شده است در کتابخانهٔ ملی پاریس بشماره ۱۷۳۹ نگهداری میشود .
۱۶ــ کاتب چلبی ، جهان نما :
کتابی است در جغرافیا به زبان ترکی در سال ۲۵۰۸ هـ ق نوشته شده است .
۱۷ــ کتبی محمود ، تاریخ مظفریان :
این اثرتاریخ مظفریان راازآغازتانیمهٔ قرن ۸ هـ ق شامل است که توسط محمود کتبی نوشته شده است میتوان گفت که این کتاب خلاصهٔ کتاب "مواهب الهیه" است منتهی نویسندهٔ تحقیقات شخصی خودرا نیزبرآن اضافه کرده است .
ازاین اثرنسخه‌ای ضمیمهٔ تاریخ گزیده و نسخه‌ای دیگر درموزه بریتانیا موجوداست . درسال ۱۳۳۴ هـ ش به‌چاپ رسیده‌است .
۱۸ــ میرزا طاهر وحید ، خلدبرین :
میرزاوحید پسرمیرزا حسین‌خان قزوینی در ۱۰۳۰ هـ ق درقزوین متولد شد . دراول به‌سمت منشی مخصوص دو وزیربزرگ میرزاتقی الدین محمدوخلیفه سلطان رسیدو سپس عنوان وقایع نگارو مورخ مخصوص دربار راازشاه عباس دوم گرفت . سال (۱۰۵۵هـ ق)و بالاخره پست وزارت رایافت ولی به‌زودی خودراازصحنه سیاست کنارکشید واثربزرگ خودرابه‌وجودآورد . دراین اثربه‌علت موقعیت سیاسی خودنامه‌ای که ازشاه عباس دوم به‌سلطان عثمانی وسلطان تیموری هند و دیگران نوشته‌شده‌است آورده‌است وازاین لحاظ کتابش امتیازبیشتری دارد .
خلدبرین در تهران به چاپ رسیده است .

۱۹ـ مینورسکی ولادمیر ، سازمان اداری حکومت صفوی (تذکرةالملوک) :

اثری است در تشکیلات دولت و دربار صفوی و در حقیقت خلاصه‌ای است از اثر دیگری بنام تذکرةالملوک که مینورسکی با اضافه کردن تحقیقات خود آن را به چاپ رسانده است. تذکرةالملوک در قرن ۱۷ بطور حتم توسط یکی از شخصیت‌های درباری و مملکتی که وارد در تمام امور درباری پادشاهان بوده نوشته شده است و تنها اثر دقیق اوضاع و تشکیلات این دو دوره است .

همانطوریکه مینورسکی خود در مقدمهٔ کتاب مینویسد :این اثر موقعیت ممتازی در بین نوشته‌های ایرانی در این زمینه دارد . این کتاب در کمبریج در اکتبر سال ۱۹۴۳ پایان یافت و در سال ۱۳۳۴ هـ ش در تهران به فارسی برگردانده شده است .

۲۰ـ نادر میرزا ، تاریخ دارالسلطنهٔ تبریز:

مشهور به جغرافیای مظفری است که توسط شاهزاده نادر میرزا تهیه شده است . مطالب جغرافیا و تاریخی شهر تبریز شرح مفصلی ازابنیه و آثار تاریخی این شهر را در بردارد .

این کتاب در تهران در رجب سال ۱۳۲۳ هـ ق به چاپ رسیده است .

۲۱ـ ناصر خسرو ،سفرنامهٔ :

خاطرات مسافرتی از مرو تا مکه با توضیحات و شرح به جائی از شهرهای مسیر حرکت توسط ابومعین‌الدین ناصر پسر خسرو القبادیانی المروزی از ۴۳۷ تا ۴۴۴ هـ ق

۲۲ـ وصاف :

تاریخ حکومت امپراطوری مغول در ایران و درممالک همسایه از (۶۵۶ تا ۷۱۲) هـ ق توسط شهاب الدین شیرازی معروف به وصاف الحضره که لقبش خیلی بیشتر از اسم اصلی وی شناخته شده و مشهور است .او یکی ازافراد برجسته و رجال کشور درزمان حکومت سلاطین مغول در ایران بود اثرش تقریبا " بمنزلهٔ الگو و مدل کار برای تاریخ‌نویسان بعدی گردید .

این‌کتاب دربمبئی به‌سال ۱۲۶۹هق با چاپ سنگی به طبع رسید و در ۱۲۶۱ تجدید چاپ شد .

۲۳ـ نامه‌ای به‌وزیراعظم عثمانی از جانب رستم‌خان‌وزیر ایرانی جهت خاتمه دادن به‌مخاصمات‌ودشمنی بین دوکشورایران و عثمانی ، در تاریخ ۱۰۴۸ هـ ق .مهروزیرکه بطور وضوح‌کلمه "غلام شاه صفی " در آن خوانده‌میشود در پائین نامه به‌چشم میخورد .این‌نامه بشماره‌ٔ "E. 2063" در آرشیو موزه توپقاپو سرای استانبول موجود است .

۲۴ـ عهدنامهٔ صلح‌بین‌دو کشور (ایران و عثمانی‌است) که مرزهای‌مشترک آندو را معلوم‌میدارد . تاریخ‌آن ۱۱۴۰ هـ ق است و بشماره "E. 6720" در آرشیو موزهٔ توپقاپو سرای استانبول نگهداری میشود . . .

۲۵ـ نامهٔ تحریک‌آمیزی‌است‌ازجانب‌ترکان جهت جنگ بر ضد قزلباشها "و رئیس آنهااسماعیل " .تاریخ‌نامه تقریباهم زمان با جنگ چالدران است‌و توسط حمزه‌افندی نامی نوشته‌شده است این نامه‌بشماره "E. 6007" در موزهٔ توپ قاپو سرای استانبول موجود است .

۲۶ـ نامهٔ دیگری‌تقریبا " مشابه قبلی و باز هم به امضای حمزه‌افندی‌نام . موضوع نامه نیز باز دشمنی با اسماعیل و خاندانش .

ب . کتب و مقالات معاصر :

۲۷ـ ادوارد براون :تاریخ‌ادبیات‌ایران "از صفوی تا عصر جدید " ترجمه در تهران ۱۳۱۶ هـ ش .

۲۸ـ امیر خیزی اسماعیل : قیام آذربایجان وستارخان ، تبریز ۱۳۳۹ هـ ش

۲۹ـ بارتلد :تاریخ و جغرافیای ایران ترجمه در تهران ۱۳۰۸ هـ ش

۳۰ـ تاج بخش احمد : ایران در زمان‌صفوی ، تبریز ۱۳۴۰ هـ ش

II : منابع خارجی :

الف ـ آثار سیاحانی که درقرن ۱۷ تبریز را دیده‌اند :

1. Alexandre de Rhodes.
   Drivers voyages et missiones en la Chine
   et autres royaumes de l'orient en 1648.
   en 1659.

2. Avril P.
   voyage en divers etats d'Europe et d'Asie
   en 1685.

3. Chardin J.
   journal de voyage de chavalier Chardin
   en Perse et aux indes orientales en 1673.

4. Chardin J.
   Atlas No. 11 Vue generale de la ville de Tabriz
   d'apres Chardin.

5. Entoine de Gowea
Relation de grande guerre en 1622
Traduit du protugais en 1640.

6. Evliya Celebi
Evliya Celebi Syahat- Names, en 1050 de l'h
Constantinople, 1914.

7. Garcias de Silva
l'ambassade de D. Garcias en Perse en 1617
Traduit de l'Espangol, en 1667.

8. La Boullaya le Gouz
Les voyages et observations du Sieur de la Boullaye le Gouz.

9. Le Sieur A.D. Deslande Vendois
Beautez de la Perse ou description de ce qu'ily a de plus curieux dans ce royaume

10. Olearius Adam
Relation du voyage d' Adam Olearius en Moscowe et en Perse, en Turquie en 1633
Traduit de l'Allemand
Paris, 1663.

11. Paul Lucas
"Voyage du levant en 1690
Paris 1704

12. Petis de la Croix
La relation de voyage en Syrie et en
Perse en 1670 - 1680
Paris 1810.

13. Phillippe
Voyage d'Orient en 1629
Traduit du Latin
Lyon 1669

14. Poullet A.
Nouvelle relation du Levant en 1658
Paris 1667

15. Raphael du Mans
"Etat de la Perse en 1660
Paris, 1890

16. Sanson N.
"Voyage ou relation de l'etat present du royaume
de Perse avec une divertation curieuse sur les
moeurs religions et gouvernement de cet'etat en 1685
Paris 1695

17. Travernier J.B.
"Les six voyages en 1637
en 1647

18. Thomas Herbert
"Relation du voyage de Perse en 1627
Traduit de l'Anglais.

19. Tectander
"Description du voyage en Perse par
Etienne Kakasche de Zalou Kanny en 1602
Traduit a Paris, 1877.

ب ـ سایر منابع خارجی :

20. Arakel de Tabriz
Livre d'histoire compose par le Vartabied Arakel, de Tabriz traite de evenements de' Armenie et surtout ceux de la province d'Ararat, evenements que l'on peut dater de: 1574-1665., il fut traduit en Francais par M. Brosset, sous le tike" Collection des historiens Armeniens.

21. Bahrami, B.
Les relations politiques de la Perse avec les grandes

Puissances a l'epoque de Kadjars
These d' actylogreaphie, Geneve 1953.

22. Bayani Ch.
Les Djelairides
These d' actylographiee, Paris 1962.

23. Bayani K.
Les relations de l'Iran avdc l'Europe occidentale
Paris 1937

24. Barthold V.
La decouverte del'Asie
Paris 1946

25. Bourgeois R.
Le souvenir d'Alexandre de Rhodes

26. Bugnon
Relations exacte concernant les caravanes au
corteges des marchands d'Asie
Nancy 1707

27. Costommet de Fosses H.
L'Inde francais u· 17 eme siecle

Paris

28. Costommet de Fosses
Une lettre inedit de la Boullaye le Gouz
Angers 1882

29. Charliat P.J.
Histoire universelle des explorations
Les temps de grands voilliers.
Paris 1955

30. Dielafoi J.
La Perse, la chaldee et la Suiriane
Paris 1887

31. Durand M.
Alexandre de Rhodes.
en 1957.

32. Grousset R.
Histoire de l'Asie

33. Heyd W.
Histoire du commerce du Levant au moyen-age
Traduit de l'Allemand en 1886

34. Lamartine A.d.
Histoire de la Turquie.
Paris 1855.

35. Langles
Nouvelle relation du voyage de Chardin
Paris 1810

36. Masson Paul
Histoire du commerce francais au 17 eme siecle
Paris 1896

37. Masson Paul
Histoire du commerce francais au 18 eme siecle
Paris 1911

38. Minorsky V.
Les etudes historiques et geographiques sur la Perse. Vol 10 et 16.

39. Moreau G.
Le Gouz de la Boullaye
Paris 1956

40. Planttner F.A.
Quant l'Europe cherchait l'Asie
Traduit de l'Allemand, Paris 1954.

41. Poncet G.A.
Le voyage de P. Alexandre de Rhodes de Gwa Bang a' Hanoi en 1627

42. Samsami N.
L'Iran dans la Litterature francais
Paris 1938.

43. Saint Prosper - Jeun
Chardin Paris 1838

44. Siasi Ali
La Perse au contact de l'Occident
Paris 1931.

45. Zeller G.
Histoire des relations internationales
Paris 1954.

46. Bayle P.
Dictionnaire Historique
et entique.

47.··· Encyclopedie de l'Islam Paris.

48.··· La France Protestante 10 vol: Paris 1859.

49.···Nouvel biographie generale 46 vol; Paris.

50. Hwart C.P. La fin de la dynastie des Ilkanides
Journal asiatique oct. 1897.

فهرست اعلام

اسامی اشخاص

ب

فهرست اسامی
جای‌ها ،کوهها ،رودها

ج

چ

ح

خ

د